

В. Маслійчук

ДИТОЗГУБНИЦТВО

на Лівобережній

та Слобідській

Україні

у другій

половині

XVIII ст.

Харківське історико-філологічне товариство

Володимир Маслійчук

**ДІТОЗГУБНИЦТВО
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ
ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ**
у другій половині XVIII ст.

Харків
Харківський приватний музей
міської садиби
2008

УДК 94:343.622(477.5+477.54/62)•17•

ББК 63.3 (4УКР5)51

МЗ1

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Юрій Волошин** (Полтавський педагогічний університет ім. В. Г. Короленка);

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник **Віктор Горобець** (Інститут історії Національної Академії наук України).

Дослідження почасти здійснено завдяки дослідчій дотації Канадського інституту українських студій за Програмою дослідження Східної України ім. Ковальських на тему «Дитина на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.»

Маслійчук В.

МЗ1 Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. — 128 с.

ISBN 978-966-7713-05-9.

Проблема вбивства незаконнонародженої дитини та абортів досить гостро стояла перед ранньомодерним соціумом. Однак у цій розвідці йдеться про дослідження випадків дітозгубництва на територіях, які підпадали під великі соціально-політичні зміни другої половини XVIII ст. Досліджуючи проблематику дітозгубництва, автор пов'язує її з інакшим, порівняно з нашою добою, ставленням до немовляти загалом у давні часи і зокрема в умовах імперських реформ на українських землях.

Для істориків, соціологів, етнологів, усіх, хто цікавиться минулим і соціальними проблемами.

УДК 94:343.622(477.5+477.54/62)•17•

ББК 63.3 (4УКР5)51

ISBN 978-966-7713-05-9

© Маслійчук В., 2008

© Харківський приватний музей
міської садиби, 2008

© Панченко О., 2008

Зміст

Вступ	5
Блуд і народна культура	11
Родинне життя і смерть дитини у фольклорі й культурі	14
Тло великих суспільних трансформацій	19
Приклади толерування незаконних народжень	26
Соціальна складова дітозгубництва	35
Чоловіча поведінка	40
Осуд	45
Контроль громади	45
Контроль церкви	48
Солідарність та дітозгубництво	53
Випадки зґвалтування жінок-калік	56
Деконструкція материнства?	58
Зміни в системі покарань	64
Час великих змін	70
Інкорпораційна імперська політика у боротьбі з дітозгубництвом	73
Реформи та гуманізація правового поля	76
Лікарська експертиза	83
Подальші зміни у судовій системі	89
Висновок	94
Список умовних скорочень	96
Джерела і література	97
Архівні джерела	97
Опубліковані документи	98
Тогочасне висвітлення	99
Етнографічні зібрання	100
Монографії, статті, підручники, рецензії	101
Іменний показчик	106
Географічний показчик	118
Аннотация. Детоубийство на Левобережной и Слободской Украине во второй половине XVIII в.	123
Summary. Infanticide in the Left-bank and Slobidska Ukraine in the second half of the 18th century	125

Зумисне вбивство позашлюбної (чи з інших причин небажаної) дитини — одна з характерних рис соціальних відхилень на різних етапах історії людства. Про те, що це явище було властиве і ранньомодерному етапу української історії, свідчить величезний масив справ практично у кожній судовій інстанції Гетьманщини і Слобожанщини другої половини XVIII ст. Вивчення судових та церковних архівів цієї доби дозволяє багато що зрозуміти і витлумачити у питаннях ставлення до народження дитини, «материнства» та «батьківства», цінності життя та смерті, функціонування правової системи.

Проблема блуду без перебільшень була однією з найбільших проблем тогочасного суспільства. За відсутності належних засобів контрацепції наслідком засуджуваного суспільною мораллю та законодавством позашлюбного статевого контакту ставали «незаконнонароджені» діти. Аби зберегтися від неслави й приховати сліди злочину, найчастіше жінки, що стали «жертвами блуду» (незаміжні, вдови, солдатки або ж ті, чий чоловік перебував далеко від домівки), приховували вагітність (це певним чином дозволяло тогочасне бахмате вбрання), намагалися зірвати її або вбивали щойнонароджене дитя.

Осмислення явища дітозгубництва у фольклорі — поширена риса народної пісенної творчості на теренах цілої Європи¹. Власне, дана проблема віддавна стала і частиною «високої» європейської культури. Наприклад, одна із сюжетних ліній «Фауста» Гете — блуд із доктором Гайнріхом Фаустом молоді Гретхен, народження дитини й дітовбивство, сувора кара за злочин і смерть героїні. Слід вказати й на важливий факт помітної уваги до явища дітозгубництва в історіографії та у широкому полі культурологічних студій. Ставлення до дітовбивства часто

¹ Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. — К., 1928. — № 59. — С. 1–6 тощо. Див. також: Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до українсько-руської етнології, видає Етнографічна Комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. — 1919. — Т. XIX–XX. — С. 249–389.

являє собою важливу складову того чи іншого культурного коду і впливає на відображення дійсності, як це вдало показала Джозефіна Макдонах'ю у своїй книзі про вбивство дитини й британську культуру². Зокрема, у цій книзі йдеться й про теорію еволюції Чарлза Дарвіна, який дітовбивство приписував нижчим видам, а також про Томаса Гарді, одного з найблискупіших англійських письменників-романістів, котрий описував трагедію дітовбивства; авторка переконливо пов'язує їх погляди зі ставленням англійського суспільства до дітозгубництва.

Повертаючись до України, зазначимо, що народження мертвої дитини або умисне її вбивство — досить поширений привід для порушення кримінальної справи передусім щодо жіноцтва Лівобережної та Слобідської України не тільки у другій половині XVIII ст., а й у більш ранні та пізніші часи. Втеча від осоромлення через вбивство немовляти, суворая кара за цей тяжкий злочин — невід'ємна складова картини народного життя, що відобразилася в архівах кримінального судочинства.

Щоправда, стосовно багатьох віцілих справ нині досить важко розуміти, в яких випадках ішлося справді про вбивство, а в яких — тільки про підозри. Але й підозри самим фактом свого існування опосередковано свідчать про поширеність явища. І хоча зараз важко вести мову про точні цифри кількості зафіксованих випадків дітозгубництва в окреслених регіонах, але існування цього явища — характерна риса історії взагалі, у тому числі й української. Українські літературні класики також не уникали висвітлення цієї вагомої проблематики. Найяскравіший приклад — «Титарівна» Тараса Шевченка; близька до традиційних реалій історія покритки та народженого нею байстряти яскраво проходить перед очима читачів поеми цього українського класика — «Катерина». Власне, і один із найцікавіших сонетів видатного українського поета XX ст. Миколи Бажана «Любисток» — чи не найемоційніший приклад відображення проблематики випадкового кохання і таємного дітовбивства в українській літературі³.

З іншого боку, не можна оминати увагою й того, що в історіографії проблема дітозгубництва у наш час провокує серйозні суперечки серед

² McDonagh Josephine. Child Murder and British Culture, 1720 — 1900. — New-York, Cambridge, 2003.

³ Про відображення дітовбивства в українській літературі див.: Сулима М. Грѣхи розмаїтїи. Епітимійні справи XVII—XVIII ст. — К.: Фенікс, 2005. — С. 227–231.

дослідників. До останніх належить, зокрема, дискусія між американськими русистами (Р. Хеллі, Д. Ренсел) та провідним російським соціальним істориком Борисом Міроновим. Американські дослідники висловили здогад про поширення дітовбивства, особливо дівчаток, у Московській державі XVI—XVII ст. Міронов рішуче заперечує такі здогади, щоправда, на матеріалах XVIII—XIX ст.; на його переконання, дітозгубництво в Росії не набувало поширення, а ставлення до дитячої смертності базувалося на фаталістичній колективній свідомості («Бог дав, Бог узяв»)⁴. Тобто насправді питання дітозгубництва має ширші коннотації, аніж власне кримінальний контекст.

Попри все, не заперечуємо, що розглядаємо можливо ексцеси, певні винятки з правил щоденної поведінки, а не самі правила. Однак наведені нижче приклади справді мали місце і є досить промовистими. Для даного дослідження ми використали досить широкий пласт джерел із світських та церковних судових установ. Хоча, враховуючи ступінь резонансності цієї категорії злочинів, джерельна база могла б бути й дещо ширшою. Однак автор свідомий того, що й дана кількість документів дає право зробити певні висновки.

Варто зупинитися на досить важливій речі: пояснення інтересу до явища дітовбивства, що певним чином відлунює у сьогодення. Давня увага науковців до дітовбивства, дітозгубництва (англ. Infanticide, нім. das Kindermord) чітко пов'язувалася з етнографічними та соціологічними зацікавленнями позитивістського XIX ст. Шарль Летурно, прагнучи пояснити еволюцію людства і будучи послідовником вчення Дарвіна, наводить приклади знищення щойнонароджених дітей у «нецивілізованих» народів і зазначає, що цінність дитячого життя в Європі є набагато вищою, тому таких випадків майже немає, що свідчить про еволюцію людства⁵. Подібні переконання, наголошуючи на схильності жінок до злочинних дій (включаючи й дітозгубництво),

⁴ Міронов Б. Н. Социальная история России (XVIII—начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — СПб., 1999. — Т. 1. — С. 201–206.

⁵ Летурно Ш. Социология, основанная на этнографии. — СПб., 1896. — С. 88–90; досить повний і цікавий огляд етнографічної та іншої наукової літератури про поширення дітозгубництва серед дикунів подав свого часу Михайло Гернет: Гернет М. Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование. — М., 1912. — С. 1–7.

захоплює відстоює й Чезаре Ломброзо⁶. Еволюційний розвиток — основне пояснення запобігання й малій кількості вбивства дітей у порівняно більш цивілізованій Європі.

Не тільки «дикі» народи, а й авторитетні античні автори не засуджували дітозгубництва. Більше того, у Давній Греції дітовбивство за певних умов можна визнати соціальною нормою. Аристотель захоплював такі дії в окремих випадках, Платон вважав убивство потворних дітей суспільною потребою, Солон виправдовував дітовбивство, коли дитину не сприймав батько⁷.

Істотні зміни у ставленні до знищення дітей внесло християнство. Значною мірою це було зумовлене ще стародавніми єврейськими звичаями, коли безпліддя вважалося гріхом, а батько не мав права зазіхати на життя дитини; шоста Заповідь Бога, розповідь про побиття Іродом віфлеємських первістків, вчення про наділення людини безсмертною душею від народження — усе це сприяло виробленню іншого ставлення до цього явища. Уже перші отці Церкви повстали проти дітозгубництва, а з поширенням християнства державні органи почали рішуче й жорстко переслідувати дітовбивць⁸.

Християнська мораль та гуманістичні тенденції окреслили дитинство й дитину як велику цінність, пов'язану з основною аксіологічною категорією християнської цивілізації — людським життям. І нині демографічна ситуація сьогодення та потреба посилення моральності виводять на перший план жваво обговорювану тезу «Аборт — це ді-

⁶ Ломброзо йде значно далі у своїх висновках: злочинність проти материнства (дітовбивство) характерна для самок тварин, такі явища спостерігаються також у диких, примітивних народів, де ініціатором вбивства часто виступає чоловік; відсутність материнської любові характерна для «природжених злочинниць», хоча як у «випадкових», так і «злочинниць із пристрасті» материнська любов до дитини має місце. Див.: *Ломброзо Чезаре. Жінщина-преступниця и проститутка* / Ломброзо Чезаре. Гениальность и помешательство (Параллель между великими людьми и помешанными). Жінщина-преступниця и проститутка. Любовь и помешательство. — Мн.: Попури, 2000. — С. 426–427, 432–434, 449–452, 488, 511–512.

⁷ Див. низку деталей: *Ван-Путерен М.Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и в других странах*. — СПб.: В.Ф. Киршбаум, 1910. — С. 1–2.

⁸ Там само. — С. 2–5; див. також: *Гернет М. Детоубийство...* — С. 13–24.

товбивство» із залученням церковних приписів. Смерті небажаної дитини можна уникнути.

Але при цьому однобоке, традиційно остракістичне ставлення до дітозгубництва у рамках християнської цивілізації також не можна визнати беззаперечним. Шотландська дослідниця Енн О'Коннорт спробувала свого часу дослідити відображення тематики убивства дитини у фольклорі півночі Європи й досить слушно пов'язувала її з традиційними есхатологічними уявленнями і своєрідним ставленням до нехрещених дітей у західному християнстві. Поза сумнівом, щось подібне можна прослідкувати й на сході Європи, де також прагнули пошвидше охрестити новонароджену дитину, а щодо нехрещених побутували різні забобони. Це було пов'язано і з високою смертністю немовлят: аби вберегти дитину, її одразу хрестили й давали їй ім'я⁹. Щойнонароджені немовлята вважалися безгрішними¹⁰. Загублення дитячої душі було великим гріхом. Як цілком слушно пише О'Коннорт, під убивства дітей потрапляли цілком різні випадки, що зрештою зводяться до двох альтернатив. Це могло бути, по-перше, абортування, викидень, мертвонароджене дитя або, по-друге, народження внаслідок

⁹ Між іншим, це у багатьох місцях яскраво демонструє один із найзмістовніших із «антропологічної» точки зору творів давньої української літератури, яким є «Мир с Богом чело́вѣку или покая́ніе святое, примиряющее Богови чело́вѣка ученіем от писанія святого и учителей церковных...» (1669), автором якого є ушавлений киевопечерський архімандрит Інокентій Гізель (принагідно дякуємо п. Лесі Довгій за вказівку на цей твір). Взагалі ж вихідним пунктом загальнохристиянських уявлень про визначальну роль хрещення у цінності людського життя є слова Христа з Євангелія від Іоанна: «коли хто не відродиться з води й Духу, не зможе увійти у Царство Боже» (Ін, 3:5).

¹⁰ Певний виняток становить фольклорний переказ про суворість і милосердя Господа, коли немовля визнано винним уже у самому факті народження, хоча зрештою цей «гріх» було спокутувано: Немовля стукає у двері Раю: «Я сьогодні народився й хрестився — не грішний перед Богом, впусти́ть мене». «Як же ти не грішний, коли ти пролив кров своєї матері» — відповідає Господь і наказує янголу дати немовляті велику миску, відвести його в ліс і не впускати до раю, доки те не наповнить сльозами усієї миски. Наприкінці оповіді немовля було впущене до раю (*Шарко Е. Из области суеверий малоруссов Черниговской губернии//Этнографическое обозрение. — 1891. — № 1. — С. 175.*).

«блуду» доношеної, але небажаної дитини, якої мати, батько чи вони обоє прагнуть позбутися. Обидва неоднорідні випадки трактувалися як убивства і явища трагедійні¹¹.

Найголовніше для дослідників цього непривабливого явища — не випускати з поля зору важливу соціальну домінанту в мотивації. Убивство ще не народженої чи вже народженої дитини, коли воно здійснювалося за активної участі матері мало соціальне підґрунтя. Репресивна за своєю суттю культура з тогочасним інститутом шлюбу, поширеним стеженням за особистим життям, «людские наслишки», відчуття сорому, страх перед громадським осудом — у першу чергу штовхали тогочасних жінок на вбивство немовляти чи абортівання.

¹¹ O'Connort Anne. Child murderess and dead child traditions. A Comparative Study. — Helsinki, 1991. — P. 11.

Блуд і народна культура

Слід визнати, що українські традиції покарання за блуд були досить жорстокими. Ще в середині XIX ст. дівчат, «розпусту» яких викривали, публічно соромили: натягували на шию солом'яний хомут, підв'язували вбрання солом'яними мотузками над головою й у такому вигляді водили селом. Надалі голова блудниці, яка народила позашлюбну дитину, мала бути пов'язана хусткою, як у заміжніх жінок. Таких «покриток»¹² переслідували в церкві, часто священник взагалі не впускав їх до храму. Існують і свідчення про те, що таких порушниць суспільної моралі змушували мести вулиці, посиляли на інші громадські роботи, навіть на батька покритки натягали хомут і водили селом. Дослідник російських родинних звичаїв Александр Смирнов свого часу зазначав, що й у Великоросії теж суворо соромили покриток, однак, на його думку, напевно ці звичаї передалися частині росіян від українців, що жили поруч¹³. Дійсно, йдеться про дуже важливий момент міжетнічних взаємин.

Одним із основних схвалюваних суспільством чинників у сфері оцінки шлюбних відносин було одруження нареченої незайманою. Описуючи «вулиці» та «вечорниці» «малоросіян», Опанас Шафонський 1786 р. серед іншого зазначив і звичай після першої шлюбної ночі показувати сліди втрати жіночої цноти на запасці: «Примѣчают, однако, должно, что во всех сих беседах рѣдко какой непорядок

¹² Покритками в Україні якраз і називали жінок із позашлюбними дітьми. Від покритки вимагали виказати батька, оскільки кожне дитя повинно було мати законного вітця. Це дало підстави шанувальникові Бахофена і дослідникові питань материнського права Міхалу Змигродському твердити про пережитки епохи гетеризму й насильне одруження серед індоевропейських народів. Йому досить вдало опонував Микола Чернишев. Див.: Чернышев Н. Н. Michael von Zmygrodski. Die Mutter bei den Volkern des arischen Stammes. München, 1886 (Михаил фон Змигродский. Мать у народов арийского племени)//Киевская старина. — 1887. — Т. XIX. — С. 166, 169–170.

¹³ Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. — М., 1877. — С. 67.

и безчиніе бывает, и рѣдко какая девка, при сем вольном с мужчинами обращеніи, не соблюдет цѣломудрія, несохранение которого первым стыдом и посмеяніем целой семьи почитают. В доказательство цѣлости онаго, на другой день свадьбы, выставленіем на воротах красного штаметового женского передника, запаскою называемого, торжественно ознаменивают»¹⁴. Зауважимо, що такі звичаї демонстрації доказів цнотливості серед населення Подніпров'я вперше описані ще у першій половині XVII ст. Гійомом Левассером де Бопланом (перше французьке видання вийшло друком 1650 р.)¹⁵, причому відбивають собою ще набагато давніші архаїчні традиції. Пізніші етнографічні дані також підтверджують, що засвідчення цноти нареченої було необхідною частиною весільного ритуалу українців¹⁶.

Ця звичаєва установка помітно впливала на поведінку жіноцтва й інколи змушувала до рішучих дій щодо уникнення осоромлення, включаючи й дії кримінальні. Про те, до наскільки диких кримінальних проявів призводив зрідка страх перед впливом відповідних вірувань і забобонів, свідчать окремі документи Харківського совісного суду. Так, неповнолітня (чотирнадцятирічна) донька мохначького обивателя (с. Мохнач поблизу Чугуєва) Андрія Мировського Горпина на п'ятому тижні Великого посту у вівторок прийшла до своєї невістки

¹⁴ [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами в Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 28.

¹⁵ Див.: Боплан Гійом Левассер де. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький/Пер. з фр., прим. та передм. Я. І. Кравця. — Львів, 1990. — С. 77–78. Ці звичаї за Бопланом описує й Жан Бенуа Шерер (1788 р.): Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії/Пер. з фр. В. Коптілов. — К.: Український письменник, 1994. — С. 64–65.

¹⁶ Див. класичну працю: Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні//Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С. 283–289. Вовк вказує на численні аналогії та звертає увагу на вигоди цього звичаю, розглядаючи дефлорацію як необхідну складову шлюбного акту в інших народів.

Віри Мусуренкової та серед іншого повідомила, що втратила дівочтво і боїться виявлення цього під час майбутнього одруження. Але невістка запевнила Горпину, що знає спосіб приховати втрату цноти: треба лише буде перед одруженням знайти маленьку дівчинку, яка б не могла говорити (була німою). І ось під час «видачі» Горпини перед Вознесінням 1781 р. за мохнацького жителя Степана Старусенка, за день до весілля невістка, прийшовши нібито позичити яйця, послала Горпину до оселі мешканця тієї ж слободи Яреми Харі, бо в того була німа донька, і наказала заманити малу під виглядом забави додому до Горпини. Мировська так і зробила: зачинивши двері, завалила дівчинку на свиту і тримала її за руки. Тим часом невістка пальцем «растліла» малу. Дівчинка дуже кричала, так що на крик прибігла її матуся. Змовниці намагаються переконати матір, що маленька Варвара Харя просто учаділа, але мати бачить кров біля статевого органу і звертається до верхньої розправи¹⁷.

Нехай такі випадки були поодинокими, але їх брутальність здатна приголомшити будь-кого і в наш час.

¹⁷ ДАХО. — Ф. 56, оп. 1, спр. 97. — Арк. 1 і зв.

Родичне життя і смерть дитини у фольклорі й культурі

Насильницьке позбавлення життя дитини вважалося настільки великим гріхом, що Григорій Коваленко, досліджуючи народну медицину на Полтавщині наприкінці XIX ст., писав, що йому невідомі такі факти. Водночас аборт у випадках позашлюбної вагітності цей дослідник визнавав поширеним явищем. Коваленко зазначає, що майже усі «согрѣшившіє» жінки чи дівчата вживають найрізноманітніших засобів, аби уникнути громадського осоромлення¹⁸.

Вивчення українського фольклору дозволило виявити приклади пісень про дітозгубництво. Натхненний дослідник українського фольклору Олександр Боровиковський, аналізуючи становище жінки, зазначав: «Бути «покриткою» — сором ні з чим не зрівняний. Страх перед цим соромом змушує, в деяких піснях, дівчину, що народила дитину, топити ту, щоб не лишилося й сліду»¹⁹. Однак втрата дівочої цноти у піснях осмислюється значно ширше й трагічніше²⁰. Жіноча доля пов'язувалася зі складними випробуваннями для знечещеної, її «зводителя» і народженого від блуду байстряти також у дослідженнях

¹⁸ Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии // Этнографическое обозрение. — 1891. — № 2. — С. 146.

¹⁹ Боровиковский А. Женская доля по малороссийским песням. Очерк из малороссийской поэзии. — СПб., 1879. — С. 31.

²⁰ Візьмімо для прикладу чи не найширшу збірку української пісенної творчості у «Трудах» Павла Чубинського (Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. — Т. 5: Песни любовные, бытовые и шуточные. — СПб., 1874). Щодо дітозгубництва тут подано лише кілька прикладів, уміщених практично на одній сторінці (с. 363 «Трудів»). У той же час, у цьому ж виданні пісні про трагедію втрати цноти займають 19 сторінок (с. 336–355).

деяких діалектних відгалужень українців²¹. «Поховавши від Бога гріх, годувавши від людей сміх» — приказка, що чи не найпромовистіше характеризує долю покритки.

Тут слід констатувати, що визначення місця дітозгубництва у ширшому контексті «гріха» як категорії народної культури є поки що надто складним завданням. Самі студії над розумінням «гріха» в ранньомодерній Україні поки що перебувають у зародковому стані. Адже ставлення до таких складних понять, як «гріх», «покута», «святеництво», вочевидь, не було однозначним, хоча широко відображене як у книжній культурі, так і в судовій документації²².

Однак у цьому сенсі важливим є і питання про владу над дитиною у випадку позашлюбного народження, адже є підстави твердити, що у колективній свідомості дитина належала винятково матері. Маємо цікавий приклад 1790 р.: корнет Йосиф Гарбузов у Новгород-Сіверському намісництві (село Тимоновичі Новомістського повіту) забрав у обивательки Феодосії Сушкової прижитого від нього сина Івана. Феодосія одразу поскаржилася до суду, не зазначаючи, що корнет був батьком, хоч і позашлюбним, а повідомивши тільки, що він забрав «мого малолѣтнего сына» й невідомо де заїхав²³.

Хоча це питання, насправді, є частиною значно ширшої теми взаємин між батьками й дітьми в українській традиції. Перебіг розвитку таких взаємин в українській традиційній культурі ще потребує ґрунтовних студій²⁴, оскільки фольклорна складова та історіографічний

²¹ Довнар-Запольский М. Женская доля в песнях пинчуков//Этнографическое обозрение. — 1891. — № 2. — С. 47–48. При цьому Довнар-Запольський зазначає, що вбивство дитини невідоме пісням пінчуків, але в піснях зафіксовані роздуми, що ж робити з дитиною.

²² Тут відзначимо досить цікаву спробу Оксани Романової: Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.)//Terra cossacorum. Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 456–477.

²³ ЦДІАК України.— Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2141. — Арк. 1–2.

²⁴ Хоча вже існує деконструкція традиційних уявлень про роль матері й дитини в українській культурі: Кись О. А. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа//Социальная история. Ежегодник. 2003: Женская и гендерная история. — М., 2003. — С. 156–172.

стереотип дещо розбігаються із свідченнями про стосунки «батьки — діти» у багатьох джерелах другої половини XVIII ст., у тому числі й вивчених нами стосовно Лівобережної та Слобідської України.

Тут хочемо окреслити деякі важливі нюанси щодо вірного сприйняття родини як такої та ролі в ній батька й матері у досліджуваній період. У XVIII ст., як і в раніші часи, родина не була тим осередком емоційного затишку, яким її зображувано пізніше. Суспільство було патріархальним і влада батьків передбачала суворі покарання за непослух. Саме для цього часу видається більш відповідною реаліям модель, за якою піклування батьків про дітей було важливішим, ніж дітей про батьків. У судових інстанціях натрапляємо на масу прикладів непослуху дітей батькам, побиття батьків і постійні суперечки за майно²⁵. Навіть у пізніші часи душевна прив'язаність батьків мала на увазі не маленьку дитину, немовля, а дитину старшу, яка уже могла працювати й відповідати на любов дорослих.

У селянському традиційному світі відносини «батьки — діти» важко вписати в сучасні уявлення. Власне, вважається, що у традиційному селянському світі не було істотного місця емоціям і прив'язаності до інших членів родини. Змалку дитина стикалася не з батьками, а «сиділкою» (часто старшою сестрою чи непрацездатними на полі дідом і бабою), що могли і хвалити, і карати дитину. Мати була біля дитини вдома лише взимку. Неодноразово селянська дитина була не нагодованою за іншими клопотами членів родини. Брат і сестра від початку самоусвідомлення були конкурентами на спадок²⁶. Павло Чубинський після зібраних анкет 1869 р. зазначав, що погляд на дитину в українській родині мав здебільшого практичний характер: значення дітей обумовлюється їх користю в господарстві²⁷.

²⁵ Деталі: Маслійчук В. Про «батьківство» та «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. // Народна творчість і етнографія. — 2008. — № 4. (у друці).

²⁶ Bausinger Hermann, Jeggle Utz, Korff Gottfried, Scharfe Martin. Grundzüge der Volkskunde. — Darmstadt, 1993. — S. 98–99.

²⁷ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки императорского русского географического общества по отделу этнографии. — Т. 2. — СПб., 1869. — С. 684.

Наші уявлення про родину, стосунки чоловіка й жінки, дітей у минулому перебувають під впливом сучасного нам нормативного їх розуміння. Насправді ж досліджувана доба рясніє прикладами про свого роду «демократизм» сімейних відносин на прикордонні, коли часто жінка втікала від чоловіка (чи навпаки, чоловік від жінки), мали місце й випадки спільного життя «на віру» без церковного вінчання, так само без дотримання церковних канонів нерідко відбувалося й розлучення. Однак такий «демократизм» був хоч і помітним, але не панівним. Спільнота, держава, церква докладали великих зусиль, аби вберегти й контролювати родину. Перелюб, подружні втечі, незаконне одруження вистежувалися й каралися. Отже, зіткнення свободи прикордоння й державного примусу разом із традиційними уявленнями про родину та просвітницькою риторикою про моральність створювали строкату картину реалій сімейного життя на цих землях.

Те саме можна сказати про питання цінності життя як «великої метафори» сьогодення. Смерть оточувала людину повсюдно: діти помирали від тоді невеличкової віспи; небезпека травмувань, поранень і загибелі була величезною; війни, мори, пошесті, бійки оточували людину протягом цілого життя. Таким чином, цінність людського життя не була за тих умов надто високою.

Так само і ставлення до дитячої смертності у своїх нюансах теж не могло бути однобоким, оскільки різноманітні обставини вносили в оцінки цього явища досить суттєві корективи. Оскільки йшлося про суспільно значущі речі, тематика дитячої смертності була присутня у бароковому церковному проповідництві, далеко не в останню чергу розрахованому на розчулення простолюду. Але підходи до висвітлення цієї тематики залишалися здебільшого традиційно ригористичними (у дусі суворості старозавітної етики). Наприклад, визначний «казнодія» і полеміст другої половини XVII ст. Іоаникій Галатовський у своїх казаннях традиційно пояснював смерть маленьких невинних дітей гріховністю їхніх батьків²⁸.

Однак, знову ж, ще ближчий до простолюдних уявлень мандрівний чернець Климентій Зиновіїв на початку XVIII ст. акцентував у своєму вірші «Ω жена(х) плачущы(х) по умирающы(х)(малы(х)) дѣтєхъ своихъ»

²⁸ Галатовський Іоаникій. Грѣхи розмаитїи//Галатовський І. Ключ розуміння. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 383.

увагу на цілком інакших, суто утилітарних, поглядах на дитину. Плакати, на думку Климентія, слід по тих померлих дітях, які вже «хлѣбъ поядають», тобто здатні відпрацьовувати за догляд, а однорічна дитина ще харчів «не попусет», так що за малим, як і за старим, не слід ридати²⁹. Жаль за втратою маленьких дітей і за тих часів, вочевидь, був насичений афективним змістом. Однак про те, наскільки сильними були емоційні переживання цієї втрати, говорити важко, оскільки у кожному конкретному випадку на почуття впливали цілком різні чинники, включаючи в першу чергу соціальні.

Серед таких соціальних факторів можна виділити не тільки майнові чи станові розбіжності, а й характерні для традиційної спільноти низьку медичну культуру, що зумовлювала високий рівень дитячої смертності, культурно зумовлене родинне насильство, відсутність або слабку емоційну прив'язаність до маленьких дітей. Так, в Ізюмській провінції Слобідсько-Української губернії мешканець слободи Андріївки Харитон Анікеєнко вбив протягом 1767–1770 рр. кількох своїх дітей. Спочатку (1767 р.) він побив до смерті свого сина Калину, який лежав хворий на віспу; пізніше він жорстоко побив вагітну дружину Тетяну, внаслідок чого в неї стався викидень, а 1770 р. Харитон жорстоко бив надворі дворічного сина Ілька, на галас якого збіглися сусіди. Внаслідок панування патріархальних відносин батько найчастіше визнавався правим, у цьому випадку злочини щодо вбивства не були доведені, тому Харитона Анікеєнка покарали лише по-церковному, відіславши до духовного правління для несення покут³⁰.

Ми розуміємо, що зачепили широкий пласт проблем, який потребує ретельних подальших досліджень, однак це засновкові речі, без яких годі збагнути світ минулого.

²⁹ Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 108.

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 209. — Арк. 2, 3 і зв., 10, 11, 16.

Тло великих суспільних трансформацій

Друга половина XVIII ст. — час великих змін для Лівобережної та Слобідської України. Ці зміни вже досить об'ємно відображені в історіографії³¹. Однак слід окреслити ще один важливий чинник, яким досі дещо нехтували, — це час прояву і зіткнення різних форм мобільності. Хочеться бодай пунктирно означити цей процес, розуміючи: це тема для більш широкого і ґрунтового дослідження. Російський уряд запроваджував паспортну систему³², прикріплював підданих до землі (низка ініціатив, що завершилися відомим указом від 3 травня 1783 р.), суворо відловлював «безпаспортных» й «шатающихся». Водночас для колишніх слобідських полків та «Малоросії» зберігалася низка пільг в оподаткуванні й дозволі займатися окремими промислами.

³¹ Див.: *Пархоменко В.* Кінець старой Малороссии (1733–1786 гг. в истории Левобережной Украины)// *Киевская старина*. — 1905. — Т. ХСІ. — № 11–12. — С. 343–349; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини: 1760–1830. — К.: Основи, 1996; *Путро А.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К.: Выща школа, 1988; щодо Слобідської України існує значно менше робіт: *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. — Харків: Основа, 1990. — С. 84–88, 110–127; *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007; див. також цікаву статтю з історії Слобожанщини: *Склокін В.* «Малоросійські» і «великоросійські» землі в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст.// *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*. — Харків, 2006. — Т. 12. — С. 33–42, тощо.

³² Паспортна система в Російській імперії почала існувати з 20-х рр. XVIII ст. Чіткої регламентації ця система набула після указу від 29 березня 1765 р. «О распределении бедных и беспаспортных и отсылке их на прежние жилища» (ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XVII. — № 12605. — С. 623–629).

Однак ще й у другій половині XVIII ст. продовжувалося заселення Слобожанщини, часто переселенці із західних частин цієї області переселялися на малозалюднені землі Острогозької провінції (Острогозького повіту). Залюднювалося південне Правобережжя (Нова Сербія) і нарешті після скасування Запорозької Січі (1775) та приєднання до імперії Кримського ханства інтенсивно тривало залюднення Степової України. Колонізаційні потоки: переселенці, козаки, наймити, втеклі селяни, торговці, колишні запорожці рухалися як на, так і з територій Гетьманщини та Слобідської України. Після приєднання Криму й низки колонізаційних ініціатив поширилися торговельні мандрівки: чумацтво, що прямує з Дону й на Дон, з Криму та в Крим. Насправді українська спільнота кінця XVIII ст. виявляється на диво мобільною. Мандрівний елемент — притаманна риса для характеристики соціальних зрізів того часу.

З другого боку, спостерігаємо великий модернізаційний прорив з усіма належними наслідками. Російська імперська машина, прагнучи створити «добре керовану державу», поволі поглинала традиційний світ українського прикордоння. Створення регулярного війська призвело до постійного квартирування спочатку на Слобожанщині, а пізніше й на землях колишньої Гетьманщини військових частин. Російські військові з притаманною їм субкультурою ставали істотним подразником для традиційного світу. Значна частина справ про блуд і незаконне прижиття дитини пов'язана із солдатським елементом. Ліквідація козацьких автономій, бюрократизація управління сприяли переїзду чиновників, наданню володінь новим поміщикам; знищення внутрішніх митниць і пільг для «малоросійського» купецтва призводили до мандрів територіями Гетьманщини та Слобожанщини російських торговців. Етнічна мозаїка посилювалася переселеннями циган та євреїв, особливо після поділу Речі Посполитої 1772 р.

Можемо спостерігати мандри даними територіями також і девіантного жіноцтва: комедіанток, повій, кравчинь, солдатських жінок, купецьких доньок. Однак і українська традиція ще давалася взнаки: шинкарки, наймички, «сусідки»³³ (убогі жінки, що винаймали хати).

³³ Цікаво, що російська влада прагнула обмежити й ліквідувати звичаї сусідства, записавши «сусідів», «підсусідків» чи «служників» до певних соціальних категорій міщан чи державних селян. Саме визначення цього прошарку бюрократичними інституціями було досить промовистим: «По введенному

Нарешті, війни, мори, переселення, висока смертність виявляють ще одну важливу категорію жіноцтва — вдів. Традиційна громадська культура в ті часи дала не одну тріщину, з'являється чимала кількість постатей поза громадою. Протягом якогось часу чужинців було легше таврувати, звинувачувати, уникаючи поблажливості, але спосіб життя поступово змінювався. Звичайно, ці зрізи досить істотним чином сприяють загостренню досліджуваної тут проблематики, яка раніше була менш помітною.

Тут слід дещо зупинитися на специфічних рисах двох регіонів, які розглядаються. Лівобережна Україна (Гетьманщина, «Малоросія») була осердям козацької автономії з власними законами, базованими на Литовському статуті та звичаєвих нормах. Лише з другої половини XVIII ст. імперський російський вплив набував тут свого значення, поволи уніфікуючи до імперських правил місцеву систему управління й судочинства, яка ще протягом тривалого часу зберігала традиційні відмінності. Дещо інакшим було становище Слобідської України. Власне, Слобожанщина — колонізована українським етносом переважно у другій половині XVII ст. територія на південно-західному прикордонні Московської держави. Автономні адміністративно-територіальні одиниці п'яти слобідських полків були помітно слабшими за державними й правовими традиціями порівняно із сусідньою Гетьманщиною. Створені під російською орудою, ці військово-адміністративні одиниці перебували під більш потужним державним і правовим впливом Москви (потім Петербургу) із залежністю від російської правової системи з її «Соборным уложением» та системою доносительства. Однак у своїй основі як Гетьманщина, так і Слобожанщина були заселені доволі однорідним етнічним елементом, мали спільну історичну традицію, що яскраво виявилось одразу після скасування козацьких автономій³⁴ із засвоєнням просвітницьких, а потім

издревле в Малороссии обычаю, посполитые обыватели и обнищавшие казаки, переходя свободно из места на место, заходили в города к мещанам, а сии, имев кроме жилых домов другие, позволяли в оных житьствовать» (ПСЗ. — Т. XXII. — № 15907. — С. 10).

³⁴ Вже один із найперших надрукованих українських етнографічних творів (*Описание свадебных украинских простонародных обрядов Малой России и в Слободской Украинской губернии також и в Великороссийских слободах, поселенных малороссиянами употребляемых, сочиненное Григоріем*

і романтичних віянь³⁵. Отже, поєднання цих регіонів для дослідження внутрішньої історії не є штучним, оскільки і «слободи», і «Малоросія» зберігали щонайтісніший зв'язок. За виразом історика Олександра Ригельмана (90-і рр. XVIII ст.), обидва регіони «отмѣны не имеютъ»³⁶. Та найголовніше, адміністративний кордон (окреслену 1647 р. майже одночасно з початком заселення Слобожанщини межу між Московською державою та Річчю Посполитою) остаточно між двома українськими регіонами саме й стерли інтенсивні модернізаторські реформи зі скасування козацьких автономій, регіональних та станових привілеїв.

Однак тут слід зауважити ще одну важливу проблему, довкола якої ще точитимуться дискусії. Йдеться про оцінку впливу православної церкви на родинне життя. Такий вплив істотним чином зростає з державним впливом і внаслідок цього в цілому посилюється після великих реформ Петра I та прийняття «Духовного регламенту» 1722 р. в Російській імперії. З одного боку, дійсно, це спричинилося до поширення і зміцнення в імперії секуляризаційних процесів, які стають усе більш вагомими для характеристики даної доби, але водночас спостерігаємо значну бюрократизацію церковного життя, необхідність для священників фіксувати усі зміни в родинному стані та ретельно

Калиновскимъ, армейскихъ пехотныхъ полковъ, состоящихъ в Украинской дивизіи, прапорщикомъ. — СПб., 1776) чітко вже поєднував як однакові весільні звичаї обох регіонів.

³⁵ Досить важливим є факт початків так званого «мапування» уявлень про спільність території, зайнятої українським («південноруським») етносом, що виявляється уже 1788 р. в історичній передмові до «Топографічного опису Харківського намісництва», де невідомий нам автор поєднує Слобідську Україну, Гетьманщину, Правобережжя (Волинь і Поділля) й навіть два греко-католицькі «княжества» «Галичини й Лодомерії» «бывшаго великаго княженія Кіевскаго, или Южныя Россіи, разумѣются области одного Славено-Россійскаго племени, нынѣ тремъ государствамъ принадлежащія» в єдність, заселену одним етносом (див.: *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* — К.: Наук. думка, 1991. — С. 17). Дякую за цю інформацію п. Андрієві Портнову та п. Роману Шпорлюку.

³⁶ *Ригельман А. Літописна оповідь про Малу Росію... (Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сейчас при своих местах обитают).* — К.: Либідь, 1995. — С. 747.

вести метричні книги, слідувати інструкціям і вказівкам, бути основними посередниками між простолюдом і владою. Церковна компетенція стає ширшою, а її уніфікація та зменшення традиційного для українства впливу громади після церковних реформ 70–80-х рр. XVIII ст. надають відпискам церковників більшої неупередженості.

Докорінні, принципові зіткнення і діалогічна взаємодія між «своїм» і «чужим», «порядком» і «свободою», «модернізацією» і «традицією» створювали подекуди таку розмаїту суміш, що з неї важко виокремити виразні ідентифікації та зробити чіткі висновки. Саме ось ця строката суміш надзвичайно цікава для дослідження, без її бодай побіжного вивчення важко зрозуміти ті проблеми, які ми прагнемо висвітлити.

Також тут слід вказати на кілька важливих моментів щодо адміністративних назв описуваних нами областей. П'ять слобідських полків (Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький) управлялися до кінця 1764 р. окремо, підпорядковуючись військовому командуванню та Білгородській губернській канцелярії. Урешті, після скасування цих полків, протягом 1764–1765 рр. було утворено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові та у складі п'яти провінцій, що дублювали полкові адміністративні одиниці³⁷. Слобідсько-Українська губернія існувала до 1780 р., коли внаслідок запровадження губернської реформи було утворене Харківське намісництво. Однак це намісництво не відображало уже колишніх меж Слобожанщини, оскільки величезні терени Острогозької провінції та частина Ізюмської були віддані до Воронежського намісництва, частину Сумської провінції отримало Курське намісництво. Харківське ж намісництво включило до свого складу населені змішаним населенням чи переважно росіянами та іншими народами (осілими калмиками, башкирами, хрещеними кримськими татарами) Чугуївську та Хотмизьку округи³⁸. З 1796 р. Харківське намісництво було знову перейменовано на Слобідсько-Українську губернію³⁹.

³⁷ ПСЗ. — Т. XVI. — № 1293. — С. 1003–1007; Т. XVII. — № 12397. — С. 133–136; № 12440. — С. 194–195.

³⁸ ПСЗ. — Т. XX. — № 15004. — С. 931.

³⁹ Однак і після цього питання про переименування і визначення нових повітових центрів Слобідсько-Української губернії (й власне колишньої Слобідської України) продовжували виникати. Див., напр.: ПСЗ. — Т. XXIV. — № 17948. — С. 601–602.

Не менш стрімко відбувалися адміністративні перерозподіли в колишній «Малоросії» — Гетьманщині. У листопаді 1764 р. було скасовано гетьманський уряд і автономія Гетьманщини зі збереженням усе ще полково-сотенним устроєм та привілеями підпала під керівництво Другої Малоросійської колегії на чолі з губернатором і генералом Петром Рум'янцевим⁴⁰. Однак поступово відбувалися як істотні територіальні втрати на користь утвореної того ж 1764 р. Новоросійської губернії (втрата південної частини Миргородського полку), так і територіальні «надбання»: до управління Малоросії 1775 р. долучено Київ⁴¹. Нарешті, 1781 р. в один день з території Гетьманщини було утворено три намісництва по одинадцять повітів кожне (тут відіграла свою роль популярна за часів просвітництва риторика про принцип добре впорядкованих територій): Новгород-Сіверське, Чернігівське, Київське⁴². Але, знову ж, південь «Малоросії» з Полтавою включно відійшов до Катерининської провінції (Катеринославського намісництва)⁴³. Нарешті, 30 листопада 1796 р. за указом нового імператора Павла I, змінюючи низку нововведень Катерини II, на місці трьох намісництв Лівобережної України (Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського) утворено одну Малоросійську губернію, до якої приєднано з Катеринославського намісництва території колишнього Полтавського полку та місто Кременчук, натомість Київ відокремлено від «Малоросії», оскільки місто мало стати центром нової губернії із земель Правобережжя, набутих Російською імперією внаслідок поділів Речі Посполитої⁴⁴.

Тобто, говорячи про Лівобережну та Слобідську Україну (Гетьманщину та Слобожанщину), ми цілком свідомі історичної змінності цих понять у добу, яка розглядається нами. Тому терен існування українських козацьких автономій під орудою спочатку Московського царства, а потім Російської імперії щонайкраще підпадає саме під обрані вище визначення.

⁴⁰ ПСЗ. — Т. XVI. — № 12277. — С. 961.

⁴¹ ПСЗ. — Т. XX. — № 14381. — С. 223.

⁴² ПСЗ. — Т. XXI. — № 15227, 15228, 15229. — С. 246–247.

⁴³ ПСЗ. — Т. XXII. — № 15910. — С. 12.

⁴⁴ ПСЗ. — Т. XXIV. — № 17594. — С. 212–213; Павло I видав цей указ, щойно зійшов на престол 30 листопада з характерним підкресленням: «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам».

Ще одна важлива засторога — неповне дотримання нами суто етнічних параметрів, що має місце в окремих випадках. Поодинокі з наведених далі прикладів стосуються циганки Анастасії Янковської чи росіянки Євдокії Синявіної. Вони увійшли до тексту цієї розвідки як досить яскраві й показові, але основна маса прикладів стосується української етнічної маси з характерними саме для неї звичаєвими правами і застосуванням норм Литовського статуту.

Приклади толерування незаконних народжень

Поруч і одночасно із репресивним впливом на порушників суспільної моралі в умовах другої половини XVIII ст. можна спостерігати і певні заходи, спрямовані на замирення з «блудниками», на «відновлення спокою» в громаді. Під толеруванням незаконних, тобто позашлюбних, народжень дітей розуміємо спосіб реакції місцевої громади на факт народження дитини «від блуду», який передбачав не тільки осуд винних, а й умови їх подальшого перебування у мікросоціумі (містечковій чи сільській громаді). Таке толерування було досить важливою функцією громади, тому що блуд блудом, а народжена від цього дитина у майбутньому таки повинна була стати членом місцевого суспільства.

У другій половині XIX ст. етнограф Степан Ніс писав про умови покривання хусткою неодружених жінок після виявлення їх «блуду» та про обставини їх подальшого побутування у громаді після виокремлення у категорію «покриток» («скриток», «накриток»). Довідавшись про блуд якоїсь дівчини, а в громаді будь-який крок одразу чи з часом ставав відомим, до неї додому приходили старші жінки й покривали її хусткою, як заміжню. Однак проблеми у «накритки» з цього обряду лише починалися. У такий спосіб особа ставала маркованою суспільством⁴⁵. Окремі священики не пускали «накриток» до церков, їх особисте життя було знівечене, для батька й матері це була непоправна ганьба за те, що не змогли належним чином виховати доньку. Однак оскільки приклади таких «накривань» не були поодинокими, той самий Степан Ніс зазначав, що «покритка» не викликає особливого засудження чи зневаги; це не означає, що явище було пересічним, «але життя мириться з випадками вільної чи невільної пристрасті»⁴⁶. Зауваження Носа є досить вагомими для характеристики суспільної толеранції, яка во-

⁴⁵ Нос С. Покрываетка//Киевская старина. — 1882. — Т. 1. — № 2. — С. 427.

⁴⁶ Там само.

чевидь була поширена принаймні у сучасній цьому дослідникові сільській спільноті.

Тут доречно згадати, що право успадкування майна байстрюками — досить характерна правова колізія для юридичної системи Середньовіччя та ранньомодерного часу.

Слід визнати, що українське суспільство і у XVIII ст. толерувало у багатьох випадках «злочин» позашлюбного народження, особливо стосовно удів. У надзвичайно цікавому документі 1770 р. про народження позашлюбних дітей в Острогозькій провінції Слобідсько-Української губернії можна зважити на наявність невеличкого про шарку незаконнонароджених. Частина байстрючат приживаються «малоросійськими вдовами» (7 випадків), ймовірно — з метою мати годувальника на старість. Усього таких дітей виявлено 24, у 15 із байстрюят відомий і батько. Ці незаконнонароджені діти живуть переважно (у 16 випадках) при своїх матерях (інші випадки: у поміщиків, діда й лише раз — у батька)⁴⁷. Вже такі дані дають низку підстав для висновку про певну толеранцію спільноти щодо таких матерів у другій половині XVIII ст.

Стосовно Слобідської України також слід зазначити, що проводячи інкорпораційні реформи 1767 р., місцеві урядовці зіткнулися з важливою проблемою: кого обкладати, а кого не обкладати подушним податком. Поза «окладом» за імперськими правилами повинні були залишитися священнослужителі, іноземці, відставні солдати й драгуни, гусарські діти, колишні козацькі старшини та їх нащадки, а також незаконнонароджені. Це цікавий факт вписування незаконнонароджених в окрему соціальну категорію. Однак резолюція Сенату вимагала від керівництва губернії чіткої звітності про незаконнонароджених і перепису (від кого народжені, «в каком упражнении воспитаны» і в якому «окладі» їх вихователі), тричі на рік про незаконнонароджених слід було рапортувати до Сенату⁴⁸. Власне, саме завдяки цій звітності по байстрюках у нас і є можливість оперувати даними з Острогозької провінції 1770 р. У такий спосіб незаконнонароджені потрапляли в поле зору уваги державних установ. Однак у зв'язку з подальшими суспільними трансформаціями 11 листопада 1782 р. незаконнонароджених записують в одну податкову категорію з військовими

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1807. — Оп. 1. — Спр. 1211. — Арк. 6 зв.-7.

⁴⁸ ПСЗ. — Т. XVIII. — № 12987. — С. 363, 365.

обивателями (колишніми козаками), бо «многие» байстрюки «происхождение свое от них же имеют»⁴⁹.

Окрім того, існувала поважна традиція потрактування «блуду», «гріха», «честі» й ставлення до дитини, яскраво представлена зокрема у творчості Інокентія Гізеля, особливо у згаданому вже його трактаті «Мир с Богом человеку» (1669), де хрещення немовляти не залежало від ложа⁵⁰. Климентій Зиновійв також закликає хрестити немовлят, прижитих блудно: «Кгды (ж) мате(р)няго грѣха о(т) роча не знаеть и о(т)ню(д) ж(а)дно(и) вины в то(м) дѣле не маеть»⁵¹. Випадки хрещення незаконнонароджених дітей можна зустріти і в метричних книгах⁵². Відсоток таких народжень дуже невисокий. Наталія Пилипенко вирахувала щодо села Лук'янівки (Березанська сотня Переяславського полку) за метричними книгами 1761–1791 рр.: із 842 зареєстрованих новонароджених поза шлюбом народилися лише дві дівчинки, що складало тільки 0,24 % від усієї кількості немовлят⁵³. Власне, в указах Переяславсько-Бориспольської єпархії басанському протопопу Андрієві Туманському 1758 р. зазначалося, щоб парафіяльні священники «блудно, беззаконно прижитих» немовлят охрещували, а після хрещення записували в «тетрадь» (метричну книгу). Хто ж прижив (батька) — у метриці не записували⁵⁴. Але метричні записи не стосувалися неохрещених

⁴⁹ ПСЗ. — Т. XXI. — № 15589. — С. 755.

⁵⁰ Гизель И. Мир с Богом человекѹ... — С. 73, 101–109 тощо.

⁵¹ Зиновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті... — С. 101.

⁵² Наприклад, церква Різдва Богородиці містечка Воронкова Переяславсько-Бориспольської єпархії, метричний запис 1756 р.: «У Маріи Довгоплатовны блудно прижита дщерь»; 1758 р.: «У Доминикии Розумовны блудно прижитая дщерь Доминикия... В удови Зиновіи Швайчихи сын Тимофей» (ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 278 (277 а). — Арк. 8, 9). Важливо, що донька Довгоплатівни й син Швайчихи померли уже однорічними 1758 р. (Там само. — Арк. 48 і зв.).

⁵³ Пилипенко Н. І. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. — Харків, 2006. — Вип. 9. — С. 75.

⁵⁴ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 61. — Спр. 728. — Арк. 10 зв.–11.

і мертвонароджених, тому подібного роду статистичні дані — поганий порадак у наших студіях.

У судовій документації також можна натрапити на випадки найменування дітей вдов без належного чоловічого (патрилінійного) «ототожнення» (чия дружина чи донька). Так, Іван Шерешенко (Рашківська сотня, Чернігівського полку) в середині XVIII ст. одружився на дівці Тетяні, доньці вдови Марини Кощихи (без означення батька)⁵⁵. Принагідно зазначимо, що в українських піснях та думках образ вдовиного сина наділений переважно позитивними рисами, часто висвітлюється трагедія матері, яка втратила цю дитину⁵⁶.

Окремим аспектом теми толерування є питання матеріального забезпечення і виховання байстряти. Існують і доволі цікаві випадки. Так, 1796 р. городничий міста Харкова рапортував губернатору Андрієві Леванідову, що донька вдови Ганна Большикова незаконно народила дитину від кадета Малігонова і слід примусити того кадета, що виїхав до слободи Миропілля, аби той дав грошей на утримання немовляти, а як не дасть, «предан будет законному сужденію»⁵⁷.

З іншого боку, випадки громадського осуду незаконної породіллі співвідносилися з церковними правилами й приписами. Так, у тому ж Харкові 1771 р. вдові померлого священика Харківської Троїцької церкви Григорія Вокальського Ганні заборонили продавати у церкві свічки і пекти просфори, оскільки вона незаконно народила дівчинку⁵⁸. Але як видно з документа, незаконнонароджену дівчинку охрестили, нарекли Марфою, а кумою стала харківська мешканка Меланія Андрійцева.

⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 748. — Арк. 2.

⁵⁶ Див., напр., відому думу про Івана Коновченка, сина вдови: *Українські народні думи*. — Т. 2 Корпусу. Тексти 14–33 і вступ Катерини Грушевської//Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. — Т. 56. — К.: Пролетар, 1931. — С. 24–70.

⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 171. — Арк. 2 і зв.

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 850. — Арк. 1, 3. Наслідки дізнання про те, хто був батьком дитини, суперечливі. Сама Ганна Вокальська зазначила, що це київський купець Іван, який зупинився в неї на постій під час Троїцького ярмарку, однак допит служниці Вокальської дівчини Ганни з Полтави, звільненої ще до народження дитини, засвідчив, що частим гостем у вдови був «живший при церкві церковник Іван».

Досить важливою з точки зору характеристики ставлення до незаконних породіль є справа з Красноколядинської сотенної канцелярії Прилуцького полку дещо ранішого часу — 1743 р. Гапка Лавриченко жила в селі Кореницькому тієї сотні, там спізналася із селянином Трохимом Ворошенком, від якого понесла дитя. Без відома батьків Лавриченко втекла до села Дептівки й жила там у старій попаді Олени два тижні, де народила дитя, кумами стали Петро Коваль і Оришка-попада. Дитина народилася дуже слабкою, а коли паламарка того села почала лякати породіллю, що їй «лихо» буде від місцевого отамана за те, що дитину народила, то Гапка, злякавшись, вхопила дитину і втекла назад у Кореницьке, до «жениха» свого. Дорогою Гапка помітила, що немовля померло, вона взяла його і віднесла до найближчого шпиталю при церкві та оголосила про це священику. Священик дитину поховав⁵⁹. У цій справі привертають увагу досить цікаві подробиці: вагітна й неодружена Гапка тікає від батьків, знаходить прихисток у попаді, народжує дитину, яку охрещують і знаходять кумів, урешті після смерті дитини священик її ховає. Основним засобом суспільного контролю виявляється тут світська влада: отаман дептівський Семен Ярмошенко, яким Гапку лякають і який усе ж таки заарештував її за підозрою в дітозгубництві, а також власне сотенна канцелярія, де Гапку допитали, відправивши рапорт у Прилуцьку полкову канцелярію. На жаль, ми не знаємо вироку суду з даного питання.

Народжена покриткою дитина потрапляла, вочевидь, у категорію сиріт, і нею іноді прагнули опікуватися заможні люди. Так, у Богодухівській окрузі (Харківське намісництво) 1795 р. народжену селянською покриткою дитину охрестили (стали хрещеними батьками й відповідно опікунами) губернський секретар Іван Кортиков та Параскева — дружина реєстратора Івана Шабловського⁶⁰. Інший цікавий казус стався поблизу Прилук 1785 р. Бунчуковий товариш Андрій Якубович забрав до себе онука пономаря містечка Жоравки Микифора Ладинського, Матвія. І пономар наскаржився про це в духовні інстанції, оскільки представники кліру (духовного причту) та їх на-

⁵⁹ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України)/Підгот. до видання В. А. Передрієнко. — К.: Наук. думка, 1976. — № 108. — С. 302.

⁶⁰ ДАХО.— Ф. 282. — Оп. 2. — Спр. 429. — Арк. 5.

щадки за указом Сенату 1784 р. не записувалися у підданство. Виявилося, що батьки Матвія — вітчим Степан Демченко і мати Килина — були записані за ревізією у підданстві за Якубовичем. А насправді після смерті першого чоловіка, жоравського козака Тесленка, Килина прижила Матвія блудно й у віці чотири роки його забрав до себе на виховання його дід Микифор Ладинський⁶¹.

Для традиційної спільноти дуже важливою для контролю за народженням і власне для толерування чи гоніння була роль народної акушерки — повитухи, яка щонайперша довідувалася про народження і здійснювала низку медичних і символічних процедур. 1669 р. Інокентій Гізель навіть допускав, що в разі, коли немовля народжувалося слабким, хрещення мала право здійснити й «баба»⁶².

Хоча дуже часто позашлюбне народження відбувалося таємно і без будь-яких свідків. Однак справи за участю повитух є доволі важливими. Досить цікава справа про одну бабу-повитуху зберігається у фонді Новгород-Сіверського намісницького правління. У ніч на середу на третьому тижні Великого посту 1783 р. Параска Ремісниченко з містечка Серединої Буди народила незаконно дитину, а щоб приховати злочин — таємно віднесла «небаблену» дитину під хату серединобудянської повитухи Гликерії Люлихи, загорнувши її у холстину та кожушину. Люлиха те дитя «перебабила», одразу його й охрестили: донька Гликерії Єлизавета та міщанин Яків Костенецький стали «восприемниками». Люлиха про все розповіла священникові Федоровичу та опитала місцевих обивателів, аби виказали, чиє то може бути немовля. Про те, що дитина її, заявила солдатка великоросіянка Анастасія Петіна, яка навіть дала Люлісі два рублі, аби та віддала їй немовля. Однак солдатка не змогла довести, що дитина дійсно належить їй — не показала «знаків», що була породіллею. Під час же слідства Люлиха, незважаючи на твердження Петіної, запевнила, що пологів у тієї не приймала. Згодом виявили й справжню матір, яку суворо покарали за перелюб⁶³.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 1653. — Арк. 1, 7 і зв.

⁶² Гизель И. Мир с Богом человеку... — С. 109.

⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 206. — Оп. 5. — Спр. 317. — Арк. 2, 3, 7. Цікаво, що 1783 р. карали Параску Ремісниченко за перелюб відповідно до універсалу гетьмана Данила Апостола 27 грудня 1727 р.: бить «кнутиами и киями». Жінку висікли «плетьми».

Ця історія дає підстави для важливих тлумачень та інтерпретацій. Адже як видно, повитуха добре знала, як поводитися з такою підкинутою дитиною, а горопашна мати чітко віднесла дитину саме під двір Люлихи, аби «побабити». Дещо обіч нашої тематики опиняється заява солдатки, яка напевно хотіла дитину, однак нашу увагу привертає заперечення повитухи. З'ясовується, що «баба» була важливою постаттю не лише як народний лікар для породіллі та новонародженої дитини, але й відігравала суспільно значущу роль у подальшій долі новонародженого, несла певну відповідальність⁶⁴ не тільки як експерт у юридичному значенні, а й моральну відповідальність перед громадою.

Про це ж свідчать і дані зі слободи Аджамки (поза географічними межами нашого дослідження, поблизу Єлисаветграда). Варка Глушиха народжувала дитину за відсутності чоловіка, перейми застала сваха Пріська Скибеникова, яка одразу побігла по «бабу» Марію Шевчиху, однак немовля народилося мертвим. Шевчиха обмила мертву дитину й ходила до священика Миколая просити про молитву, але священик молитви не читав (напевно, відмовився), тоді «баба» за допомогою мешканця Івана Головні поховала немовля у сінях під порогом⁶⁵.

Ще одна важлива для нас справа за участю баби-повитухи мала місце у слободі Лиман (Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії) 1779 р. За свідченням дітозгубниці, дівки Ксенії Маслякової, народжувала вона «блудне» немовля в садку; її через тин бачила лиманська мешканка Васса Зайцева і просила, щоб народжену дитину Ксенія не умертвляла, однак породіллі «хотѣла позвать на помощь, но от тогдашней болезни так ослабла и слова выговорить не могла». Опритомнівши, Ксенія побачила мертву дитину, яку поклала під лопух. По тому прийшла мати Ксенії Мотрона зі згаданою Вассою Зайцевою, «ибо она у многих бывала бабкою». Мотрона попросила Вассу, щоб та дитину взяла й віднесла до хати. Васса взяла дитину, подивилася на неї (вочевидь, виявила, що немовля мертве) і поклала назад на землю, сказавши матері й доньці, «что она так нам зделает

⁶⁴ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). — К.: Наук. думка, 1981. — С.67 — 71. Баба навіть ходила сама до попа отримувати ім'я.

⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. IX. — Спр. 2853. — Арк. 2 і зв.

что обѣ пропадемо» й пішла геть. Ксенія взяла труп дитини та разом із матір'ю віднесли його до хати. Васса ж ходила до священика Олексія Павловського, де оголосила про дітозгубництво, і надвечір священик з обивателями прийшли до хати Масляків затвердити цей факт⁶⁶. Сама Васса під час допиту зазначила, що лише помітила, як у садку Ксенія одягає білу сорочку й одразу пішла до матері породіллі запитати, чи не народила ще дівка⁶⁷. У цій справі певною особливістю є те, що Ксенія не приховувала незаконну вагітність, а також помітний конфлікт — «баба» Васса Зайцева образилася, що її не покликали вчасно і не прислухалися до її порад. Однак водночас саме повитусі доручають нести мертве немовля, саме вона йде до священика з повідомленням про дітозгубництво.

Лише одна виявлена нами справа свідчить про причетність «баби» до дітовбивства. 1783 р. Васса Шипчиха (містечко Обухів поблизу Києва) народила позашлюбну дитину в хаті обухівського мешканця Івана Слизького, пологи приймала Марфа Слизька. Вранці породіллі запитала у «баби» Слизької, що їй робити з дитиною, на що та відповіла: «де хоч дѣвай, или в воду вкинь». Шипчиха вирішила закопати немовля. Злочин виявили, бо Шипчиха розповіла усе своїй зовиці, а та — місцевому священику. Слизька втекла за кордон (до Речі Посполитої)⁶⁸. Сама байдужість «баби» у цій справі може бути використана для широких узагальнень щодо ставлення в ранньомодерному соціумі до незаконних породіль.

Слід знову зазначити: високий рівень дитячої смертності⁶⁹ зумовлював легше, ніж церковно передбачене, ставлення до смерті дитини у традиційному суспільстві. Це певною мірою заздалегідь пом'якушувало провину дітозгубниці в очах населення.

Між тим, церковна влада часто прагнула пошлюбити блудників без особливого галасу. Так, у Харкові 1770 р. Прокофій Варениченко прижив немовля від неодруженої Килини Дегтяревої, а під Рождественської церкви Димитрій Зимовецький ту дитину охрестив. До Прокофія ходив інший священик тієї ж церкви Феїдр Немировський

⁶⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 5 і зв.

⁶⁷ Там само. — Арк. 9.

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 485. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1 і зв. 3, 4 зв.

⁶⁹ Про це ми готуємо велику розвідку на підставі метричних книг Лівобережної та Слобідської України.

із напучуванням, щоб Варениченко взяв Килину заміж. Прокофій же «запирався» й казав, що Дегтяревої не знає. Справу було передано на розгляд Харківського духовного правління, яке зобов'язало священників і далі наполегливо напучувати винних до одруження⁷⁰. Попри усі вироки судів і приписи світської влади, церковні установи усе ж часто зі співчуттям ставилися до грішниць. Однак довкола таких історій виникала низка важливих обрядових питань. Як, наприклад, вінчати таку блудницю не з батьком дитини? Священик Покровської церкви міста Ромен Григорій Квітка мав пошлюбити юнака Данила Святенка із «дівцею» Єфросинією Терещенко. Але виявилось, що «оная имѣет на себѣ вид женской»⁷¹ та «дѣвкою будучи прижила блудно дитяту», причому не від Святенка. За «требником», дівцю слід було вінчати другим шлюбом, однак священик сумнівався в тому, адже в першому шлюбі Терещенко не перебувала⁷², тому панотець запитував про свої подальші дії Роменське духовне правління.

Отже, на загальний рівень толерування позашлюбних народжень був уже досить високим. І в даному разі вочевидь істотну роль відігравали соціальне походження та суспільні табу (кровозмішування, інцест). Поки що ж обмежимося констатацією наявності певної терпимості поруч із репресивними заходами. Однак якщо дитина була безневинною, то на незаконну породілля падав сором і глум.

⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 827. — Арк. 12–14.

⁷¹ Вочевидь, йдеться про покриття хусткою як заміжньої.

⁷² ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 1155. — Арк. 1.

Соціальна складова дітозгубництва

Часто дітозгубництво було пов'язане із соціально-матеріальними труднощами, які переживали жінки та їх оточення. Як можна помітити, дітозгубницями ставали переважно наймички та служниці, підсусідки, на яких, траплялося, доносили господарі за такий гріх. Наскільки ж важливою була соціальна складова для дітовбивства?

Питання розпусти як такої чи власне покарання за неї справді дуже часто пов'язане з маргінальним елементом. У пошуках пояснень тут можна вкотре послатися на теорію «Великого кордону» та несталість населення, особливо щодо Слобідської України та й, власне, Гетьманщини. Важливим при такому підході виявиться й те, що модернізаційні реформи імперської влади сприяли появі нових соціальних прошарків і міграціям населення.

У травні 1767 р. до лівенського отамана Кіндрата Дуракова звернулася теща Івана Шумиленка зі слободи Козачої біля Лівен (Острогозька провінція Слобідсько-Української губернії). Шумиленкова теща зазначила, що у них у «сусідах» живе вдова Ганна Тесленкова, котра незаконно народила немовля наприкінці січня і поховала його в хаті. Після допиту Ганна Тесленко визнала, що була на заробітках у селі Солотасі у поміщика Валуйського повіту Івана Рябініна, й там блудила із шапарем (комірником) Григорієм Титовим («а прозвання не знаєть»), дійсно у січні народила неживу дівчинку, яку й поховала. Вдову було жорстоко покарано: висічено батогами й віддано на роботу у комісарство, її коханця за перелюб «при живої жене» повинні були покарати за законами⁷³. Слід звернути увагу на соціальне становище блудниці: вдова, живе в «сусідах», працює наймичкою. Самий стан убогості штовхає на девіацію. Подібне можна сказати й про справу служниці поміщика Григорія Горленка (Прилуцький повіт, село Ярошівка) — особи без власної домівки (певно, сироти) Марини, яка народила у квітні 1782 р. дитину по дорозі з Прилук на хутір Пасіки⁷⁴.

⁷³ ЦДІАК України. — Ф. 1807. — Оп. 1. — Спр. 451. — Арк. 1а і зв., 15 зв.

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 21. — Арк. 1, 10.

Поширеним явищем, зважаючи на низку справ, ставав блуд наймички з хазяїном чи його сином. Марія Алексеєнко з Харкова наймитувала у Самійла Покозія й жила блудно з його сином Іваном. 1766 р. вона завагітніла й перейшла в найми до харківського мешканця Охріма Козака, де народила мертву дитину й одразу повинилася господині⁷⁵. Досить показовою є й справа дев'ятнадцятирічної колодниць Фросини Ляхівни з Ромен та сорокап'ятирічного міщанина роменського Адама Барвінського 1791 р. Фросина Ляхівна була служницею в міщанина і завагітніла від нього. Однак одруженому Барвінському така ситуація не була потрібною. Вагітність була помітною і Ляхівна пошкодила плід, за її словами, беручи овес у діжці. Через три дні Фросина пішла до лісу за горіхами, де й народила, як свідчила, мертве немовля. Йдучи додому повз Медвежківську греблю, почула, що по гагі їдуть люди, і злякавшись, що ті побачать її з дитям, «съ намеренієм убѣгти отъ стыда» кинула мертву дитину у воду. Приїхавши з ярмарку, хазяїн наказав служниці втікати й сам вивів її за місто⁷⁶. Основна гендерна проблема — проблема влади чоловіка над жінкою як у сексуальному, так і в соціальному плані — постає з даної справи досить яскраво.

Наймичка і господар — сексуальна наруга господаря над залежною від нього жінкою здається абсолютно типовим явищем для старої України. Часті випадки співжиття хазяїна та робітниці стали ледь не звичаєм і особливо не дивували судові інстанції й наприкінці XVII ст., як слушно наводив такі приклади Орест Левицький щодо Полтавського суду⁷⁷. Досить цікавими під цим кутом зору є справи про блуд Васси Шевченкової, наймички із села Ярмолинець (біля Ромен), зі священником Георгієм Сверіцьким. Священик найняв дівчину на рік і зґвалтував її. Коли дівчина завагітніла, піп дав їй грошей і попросив вітчима Гната Шевченка завести дівчину деінде. Гнат відвів пасербицю до грузинського князя Шалімова, у якого був сам у підданстві. Жінка князя Анна прийняла Вассу, однак викликала до себе попа й той повинився у гріху, давши пані 30 рублів відкупного, щоб ця справа не набула розголосу. Васса, поживши рік у поміщиці, народила дитину

⁷⁵ ЦДІАК України. — Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 751. — Арк. 1.

⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 1056. — Арк. 2, 4 і зв., 5 і зв., 6.

⁷⁷ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXIII. — № 5. — С. 164–175.

й перейшла жити до вітчима. Однак піп не давав їй спокою і часто приходив «блудодіяти», доки Васса не завагітніла знову й не наскаржилася 1765 р. до Роменського духовного правління. Батьюшка усе заперечував, наголошуючи, що Васса Шевченкова «явная блядь», а першу дитину має від молодика Михайла, підмайстра Яреми Голованенка, з яким вони робили в Ярмолинцях церкву. Пани Шалімови підтримували священика у виправданні⁷⁸. Вочевидь, у цьому випадку можемо говорити про певні «традиційні» стратегії поведінки господаря та наймички.

Досить частими були приклади блуду у солдаток — тієї категорії, яка займе вагоме місце у становленні проституції на початку XIX ст.⁷⁹ Відсутність забраних у солдати чоловіків, а отже й чоловічої ласки протягом тривалого часу, впливала на неунормованість статевого життя цих жінок. Солдатка однодвірського села Кам'янецького Богодухівської округи (Харківське намісництво) Євдокія Синявіна вмертвила двох немовлят 1788 р. і під час слідства зазначила, що вчинила гріх із квартирантом-рекрутом після Петрівського посту 1787 р. Як звати того рекрута, Синявіна не запам'ятала⁸⁰. Ганна Балицька, одружена з березівським козаком (Глухівський повіт Новгород-Сіверського намісництва) Федором, жила з ним тринадцять років і народила двох доньок, але 1790 р. чоловіка забрали в карабінери й вона спізналася з «живущим на винокурне» козаком Прокопом Чарторизьким, від якого й завагітніла. 3 грудня 1791 р. вона народила мертву дитину⁸¹. Дружина гусара Федора Бугаєнка з Балаклії (Ізюмської округи), шинкарка (досить характерна соціальна категорія) Христина співжила прелюбодійно з також одруженим Михайлом Стороженком. Через два роки такого співжиття 1794 р. вона завагітніла. Любас бив її, мовби жартуючи⁸², по боках кулаками. Наслідком таких дій став викидень.

⁷⁸ ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 762. — Арк. 3–10; див. також: Спр. 856. — Арк. 6–8.

⁷⁹ Див. цікаву статтю про харківську проституцію: *Парамонов А. История харьковской проституции до 1916 года*//Харьковский исторический альманах. — Осень 2002. — Харьков: Райдер, 2002. — С. 29–36.

⁸⁰ ДАХО. — Ф. 282. — Оп. 2. — Спр. 210. — Арк. 11.

⁸¹ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 1 і зв.

⁸² При цьому Стороженко говорив (перекладено на російську діловодцем): «Ты де брюхата, но когда родишь то гдѣ хочешь дѣвай».

Мертвого викидня Христина Бугаєнко вирішила приховати, однак невдало⁸³.

Виходячи поза географічні межі нашого дослідження, згадаємо ще один промовистий вагомий випадок зі слободи Аджамки (поблизу Єлисаветграда) щодо народження мертвої дитини мешканкою цієї слободи Варварою Глущиною 1762 р. Батьківство мертвої дитини було сумнівне, оскільки чоловік Глущиного перебував на Запорізькій Січі на «службі» й лише зрідка навідувався додому. Викидень же стався через побиття Глущиного зятем Петром Мазуренком за погано зварений борщ⁸⁴. Чоловік на службі й лихі вчинки самотньої дружини, часто поєднані з насильством у родині, — важливі підстави для дітозгубництва.

Подібні ексцеси можна спостерігати в середовищі вдів, які «підгулювали» із солдатами. 1784 р. вдова з Новгород-Сіверського Наталія Стефанова мала стосунки з кірасиром «Ординського» (?) кірасирського полку Степаном. На жнива вдова найнялася до військового товариша Дениса Жоравки й народила під час роботи у полі неживу дівчинку, і не доходячи своєї хати, кинула ту дитину «без всякої опратки» в колодязь військового товариша Михайла Маньковського «на Заріччі». Дитину швидко відшукали. За свідченнями соцького, вдова Стефанова була «непраздна», непорядної поведінки. Але, знову ж, дане явище пов'язане з низьким соціальним статусом: вдова, зв'язок із солдатом, наймичка... Водночас сама винна визнала, що так вчинила, «стидять оную дитину об'являть людям»⁸⁵. Подібна ситуація сталася 1788 р. і з іншою вдовою — Наталією Федоровою із села Хотіївки (Новгород-Сіверського намісництва). Тричі заміжня вдова, посварившись із пасинками, жила в шинку пана Римського-Корсакова перед Хотіївкою, куди приходили пити солдати Інгерманландського полку. Коли вона спала на печі, один із солдатів, за твердженнями Федорової, згвалтував її, після чого вдова завагітніла. Ціле літо вона тинялася по наймах і по сусідах. Під кінець жила вона у вдови Зиновії Теплячки, звідки пішла в хатку селянина Кіндрата Шемшуненка. Народила Наталія таємно взимку надворі, під клуню Івана Конюшенка в рівчаку, мертво, за її твердженням, дитя.

⁸³ ДАХО. — Ф. 287. — Оп. 2. — Спр. 475. — Арк. 1, 5, 6.

⁸⁴ ІРНБУВ. — Ф. IX. — Спр. 2853. — Арк. 2 із зв.

⁸⁵ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 3 із зв.

Всюди під час допиту вдова вказує про «стид» і про те, що нікому не повідомляла про свою вагітність⁸⁶.

Вдови — часті фігурантки у справах про дітозгубництво. 1765 р. в с. Лучки Лубенського полку піддана вдова Параска Дячиха (без чоловіка — 6 років) блудить із дворовим Силою Бабиченком, вагітніє та йде подалі із села «на торг» — до Лохвиці, де народжує дівчинку й кидає її у річку. Однак місцеві мешканці помітили вагітність Дячихи і після повернення одразу місцевий староста почав допитувати вдову⁸⁷.

Треба визнати, що наймички, вдови, солдатки, приблуди часто опинялися по суті поза межами спільноти, оскільки не мали належного рівня толеранції до своїх позашлюбних провин в очах людей, а відтак — і певного захисту після народження «незаконної» дитини. Але широта можливих узагальнень на підставі наведених фактів ще не є підставою для однозначного висновку про виняткове значення зумовленості дітозгубництва соціальним статусом. Досить часто, як це ще матимемо можливість продемонструвати далі, незаконнонароджена дитина з'являлася у жінок із цілком пристойних родин до одруження. Їм, як правило, звабники облудно обіцяли одружитися. Мали місце й цілком інші ситуації, що штовхали жінок до дітовбивства: в першу чергу йдеться про згвалтування, а також про власне зваблення поміщиком, офіцером, чиновником — постатями, часто не підвладними традиційному суду, тощо.

Досліджуючи сучасний стан справ у сфері дітозгубництва і характеризуючи його з правової та кримінологічної точок зору, молдовський юрист Лілія Ґирла зазначає, як на нас, абсолютно відповідну їй для раніших часів річ: «Причини дітовбивства — психологія винної, важке матеріальне становище або відсутність житла — лише сприятлива умова, тобто середовище, обставини, які сприяють дітозгубництву, але вони не можуть розглядатися як причини, що провокують дітовбивство»⁸⁸.

⁸⁶ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 2 зв., 3 і зв.

⁸⁷ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 50. — Арк. 5, 6.

⁸⁸ Gîrla Lîlia. Pruncuciderea. Analiză juridico-penală și criminologică. — Chișinău, 2005. — P. 24.

Чоловіча поведінка

Основна провина за даний вид злочину як правило падала на жінку, чоловіки ж, на яких вказували звинувачувані жінки, переважно заперечували наявність статевих стосунків із дітозгубницями й відмовлялися брати їх заміж. У багатьох випадках звабник сприяв усіма силами, аби жінка втратила плід.

У яскравому прикладі 1713 р. Василь Настеченко (м. Новомлинок Ніжинського полку) «вибив» плід із своєї дружини, але щойно його жінку схопили й та дала свідчення, деє зник. Судові інстанції лише констатували, що його «не зловили», він утік⁸⁹.

23 лютого 1768 р. у Лохвиці було заарештовано звинувачену у дітозгубництві наймичку козака Петра, циганку Анастасію Янковську⁹⁰. Про свій гріх циганка зазначила, що до цього була служницею у неодруженого цигана Фрола Йосифова, близько року з ним «плотски совокуплялась», а коли завагітніла, то Фрол сказав, що візьме її заміж, лише щоб дитя, яке в неї буде, згубила, а сам поїхав у слобідські міста на ярмарки⁹¹. Подібну ситуацію ми вже відзначали щодо Михайла Стороженка, який бив вагітну від нього Христину Бугаєнку у Балаклії 1794 р.⁹²

У 1790 р. поблизу Ромен Тимофій Линник прижив у кірасирської дружини Устини Горбаненко дитину та вбив її⁹³. Так само у Чернігівському намісництві Демид Кіфаненко був причетним до вбивства своєї «незаконної» дитини від Ксенії Гнатушківни 1796 р.⁹⁴

⁸⁹ Лазаревский А. М. (А. Л-скій) Судебная «инквизиция» в бывшей Гетманщине // Киевская старина. — 1886. — Т. XIV. — № 1. — С. 197.

⁹⁰ Див. цікаві спостереження про Янковських, «циган із Польщі»: Плонинский М. Цыгане старой Малороссии (по архивным документам) // Этнографическое обозрение. — 1890. — № 4. — С. 101.

⁹¹ ЦДІАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 347. — Арк. 5 зв.

⁹² ДАХО. — Ф. 287. — Оп. 2. — Спр. 475. — Арк. 1, 5, 6.

⁹³ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 4470. — Арк. 1.

⁹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 6681. — Арк. 1.

В усіх наведених випадках йдеться про безпосередню чи опосередковану участь у дітовбивстві саме чоловіка.

Узагалі за умов патріархальності суспільства чоловік, причетний до незаконного народження дитини, мав масу приводів до виправдань (чи не звідси поширені серед українців приказки: «на козаку нема знаку», «чий би бичок не скакав, а телятко наше»). Однак держава, церква, громада вживали заходів для покарання чоловіків і вимагали одружуватися із блудницею. Досить часто траплялося, що звинувачені чоловіки втікали. Іван Міхненко із села Гаврилівки біля Ромен, приживши дитину в «дівки» Ганни Терешківни, 1752 р. «беззвѣстно ушол»⁹⁵. Підданий підкоморія Ломиковського (біля Сосниці, с. Лави) Терентій Терещенко 1777 р., «зробивши» дитину вісімнадцятирічній Анастасії Мірківні, невідомо де втік⁹⁶. Втік і Василь Галиченко із Зінькова 1783 р., приживши від вдови Євдокії Тесленчихи дівчинку⁹⁷. Те саме вчинив 1790 р. прилуцький мешканець Федір Оксющенко, який подався у донські станиці, тікаючи від Фросини Поповиченко та їх спільної дитини⁹⁸. Ярема Білий з Китайгорода (Полтавський полк) 1762 р. після виявленого дітозгубництва Явдохи Сердюченко, яку обіцяв взяти заміж, «запирається», а потім зникає з містечка⁹⁹. 1777 р. підданий Полуботків Федір із села Борович (Чернігівського полку), зачавши з уже засватаною за іншого «дівкою» Зиновією Матюрківною дитину, втік і подався на службу в «компанійські полки»¹⁰⁰. Мешканець містечка Обухова (біля Києва) одружений Семен Солодовниченко, після того як зваблена ним Васса Шипчиха оголосила про свою вагітність, 1783 р. утік з родиною (з жінкою та дітьми) за кордон (до Речі Посполитої, «в Польшу»¹⁰¹).

У справах тієї доби натрапляємо також на випадки, коли щойно засватана чи щойно одружена жінка швидко після вінчання народжує. Зокрема, 1776 р. у с. Монастирищі біля Прилук посполитий Петро Горб знайшов кинуте в колодязь мертве немовля «мужеска пола».

⁹⁵ ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 228. — Арк. 2.

⁹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10430. — Арк. 11.

⁹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 650. — Арк. 1.

⁹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 4784. — Арк. 1, 7.

⁹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 744. — Арк. 3.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10429. — Арк. 17.

¹⁰¹ ЦДІАК України. — Ф. 485. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 4.

Сусідки Горба запідозрили у згубництві невістку Горба Тетяну Петяківну: «оная Петяковна выходила в замужество беременною». Через певний час невістка Горба повинилася, звабником виявився посполитий Іван Деркач, який обіцяв узяти її заміж¹⁰². Так само Микола Шматченко зі слободи Лиман (Ізюмська провінція, Слобідсько-Українська губернія) 1775 р. звабив шістнадцятирічну Катерину Сердюкову обіцянкою одружитися¹⁰³.

Таким чином, судова документація дає підстави для висновку, що обман дівчини з подальшою втечею — характерна для «молодиків» Гетьманщини і Слобожанщини риса поведінки¹⁰⁴.

Примус блудників пошлюбитися після виявленого блуду не завжди давав очікувані наслідки. Звабники просто відмовлялися брати «блудниць» заміж, як це зробив у жовтні 1770 р. мешканець Великих Бубнів (коло Ромен) Гаврило Петренко, від якого народила дитину донька великобубнівського мешканця Федора Прийменка. Гаврило свого гріха не визнав і у шлюб вступати не схотів, у тому числі й тому, що Прийменківна була заручена з козаком Кирилом Кривенком¹⁰⁵. Заперечував свій блуд із Вассою Ковган, від якого вона народила мертву

¹⁰² ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10414. — Арк. 6 зв. і 7, 10 зв.

¹⁰³ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 314. — Арк. 10.

¹⁰⁴ Про те, що «піддурювання» дівчат і вдів до статевих стосунків з обіцянкою одружитися практикувалося серед парубоцтва, свідчить і чудовий знавець українських звичаїв кінця XVIII ст., автор першого твору українською народною мовою Іван Котляревський. Ось так кумедно він зобразив таких перелесників у пеклі (цит. за: *Котляревський І. Енеїда*. — К.: Дніпро, 1988. — С. 77):

І ті були там лигоминці,
Піддурювали що дівок,
Що в вікна дрались по драбинці
Під темний тихий вечорок;
Що будуть сватать їх брехали,
Підманювали, улещали,
Поки добрались до кінця;
Поки дівки од перечосу
До самого товстіли носу,
Що сором послі до вінця.

¹⁰⁵ ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 942. — Арк. 1.

дитину, і Федір Надточій із села Писарівки (Богодухівська округа, Харківське намісництво) 1789 р.¹⁰⁶

Хочемо навести ще один промовистий приклад з проявами патріархальних домінант. У грудні 1790 р. дев'ятнадцятирічний пономар із села Панасівки Глинського повіту (володіння останнього українського гетьмана Кирила Розумовського) Микола Свидина наскаржився у Глинський повітовий суд про побиття його, причетного до духовного відомства, панасівським прикажчиком Іваном Масоном. Іван Масон не лише бив пономаря, але й «нагло» змушував, щоб той узяв Ганну Нищетівну заміж. Розслідування виявило дуже неприродні боки життя молодих людей. Виявилося, що Ганна Нищетівна була вагітною, невдало намагалася зірвати плід, а народивши, вкинула дитину в річку. Про те, що Нищетівна була вагітною, а зараз ходить вільною, прикажчикові повідомив підданий Семен Бережний. Іван Масон не звертався до суду, а викликав до себе уже через шість тижнів колишню породіллю, і дізнавшись, хто був батьком дитини, жорстоко висік пономаря й вимагав одружитися. Той відмовився і згодом утік із села. Допити Свидини й Нищетівни досить прикметні. Жінка прагне одружити на собі чоловіка, той всіяко уникає шлюбу. Вісімнадцятирічна Ганна говорить, що зустрічається з Миколою уже три роки (з 1787 р.), ходячи «на вулицю», вона познайомилася з тим Свидиною й він ходив до неї в дім «по обыкновенію молодецкому». Перед Різдвом 1789 р. молоді вчинили гріх у повітці батька дівчини, і з того часу «разно-временно чинили грѣхъ», при цьому Микола обіцяв одружитися. У квітні в Ганни не стало «обыкновенного женского очищенія», а у вересні, після свята Різдва Богородиці, Ганна помітила, що завагітніла. Повідомивши про це свого коханця, вона отримала відмову в одруженні. Більше того, пономар облишив її та став «водить знакомство» з іншою дівцею, теж підданою, Дарією Березовською. Під час суду також виявилося, що Ганна обманула слідчих і Масона, зазначаючи, що Микола Свидина топтався по ній вагітній і радив утопити мертве дитя. За свідченнями Миколи Свидини, він дійсно ходив до Ганни три роки поспіль і взимку 1790 р. мав з нею «плотское совокупленіе при домѣ отца ее подѣ соломою». І хоча раніше обіцяв її взяти заміж, «но когда узналъ ее нецѣломудренную, то отъ него ли забеременела, не знаетъ», вирішив покинути її, у зриві вагітності та знищенні дитини

¹⁰⁶ ДАХО. — Ф. 282. — Оп. 2. — Спр. 232. — Арк. 18.

участі не брав. Найважливіше значення у цьому випадку мало рішення суду: суд вираховував, що оскільки Ганна народила наприкінці листопада (під час Пилипівки), а «очищення» припинилися у квітні, то немовля було семимісячним, отже «невременим», і народжене мертвим. Нищетівну за той гріх покарали батогами, віддали на поруки й додатково направили на церковний суд. Свидині ж було приписано взяти Ганну собі «в жену»¹⁰⁷.

Досить показова ситуація сталася й у місті Почепі (Мглинський повіт, Новгород-Сіверське намісництво). Козак Федір Козлов обіцянкою одружитися звабив піддану Параскеву Савенкову. На вербну неділю 1784 р. Параскева народила мертву дитину, перед тим зірвавши плід, підіймаючи діжку з борошном; мертве дитя кинула у колодязь. Після віднайдення трупа почалося слідство. Козлов підтвердив блуд із Савенко й зазначив: коли Параскева сказала, що вагітна, то він відповів, що й з дитиною візьме її заміж, нехай лише її батьки прийдуть до нього. Дівчина не могла поділитися з батьками «соромом». Однак на час допиту Федір Козлов наполіг, що зараз заміж Параску не хоче, оскільки вона навела на себе «порок» утопленням дитини. На козака все одно покладено провину й примушено відбувати покуту в церкві. 1 липня 1784 р. Федір Козлов утік із Почепа¹⁰⁸.

Отже, із судових справ чоловіча поведінка виглядає як суто патріархальна й безвідповідальна. Це змушує переглянути окремі усталені стереотипи про загальну поширеність іділічних родинних стосунків серед українців, особливу роль матері, повагу до жінки тощо. Наявні документи переконливо свідчать про пригноблене становище жінки того часу на Лівобережній та Слобідській Україні.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 1051. — Арк. 1, 5 і зв. 6–11; див. також повтор матеріалів справи з окремими подробицями: ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 1927.

¹⁰⁸ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 5 зв., 6, 28.

Контроль громади

Основним засобом контролю і стримування дітозгубництва була місцева громада — сусіди та органи місцевого самоуправління, незрідка першою інстанцією в розборах даного типу злочину був поміщицький двір чи місцева ратуша. Громада перша виявляла незаконно вагітних, пильно стежачи за наслідками «тяжу». Громадський осуд був досить важливим чинником для породіль. Жан-Бенуа Шерер, описуючи Україну 1788 р., серед іншого писав і про засудження незаконних породіль: «У Малоросії, якщо дівчина народить дитину, її прив'язують за волосся до церковних дверей, і кожен, хто заходить до церкви, плює їй в обличчя й лає»¹⁰⁹.

Власне, приклад значної ролі місцевого самоврядування у розслідуванні справи про вбивство дитини наводить щодо містечка Новомлинок (Ніжинського полку) 1713 р. найвідоміший знавець життя старої Гетьманщини Олександр Лазаревський. Допити підозрюваних у дітозгубництві названо цим дослідником «судовою інквізицією»¹¹⁰. Наведений Лазаревським випадок завдяки мовному колориту дуже яскравий. Місцевий мешканець знайшов у колодязі мертве немовля. Підозра одразу впала на сусідську молоду сім'ю, а точніше — на Параску, доньку Дмитра Броварниченка, що допіру вийшла заміж за Василя Настеченка і «була береманна стала тонка». Приведена на допит Параска майже одразу повинилася. Дитина була дійсно дошлюбною, але від її теперішнього чоловіка, Василя Настеченка. Василь хотів уникнути ганьби й звинувачень у дошлюбному співжитті й навіть сусідам сказав, що «я ту дитину виб'ю». А людей, котрі говорили, що його дружина «черевата»,

¹⁰⁹ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії... — С. 67.

¹¹⁰ Лазаревский А. М. (А. Л-скій) Судебная «инквизиция» в бывшей Гетманщине//Киевская старина. — 1886. — Т. XIV. — № 1. — С. 195–198. Можливо, дана справа так і називалася — «інквізиція...». От, зокрема, назва іншої справи 1715 р., що збереглася дотепер: «Инквизиция в справѣ Леска Алексеенка жену его Агафію с Пилипом Михайловичем с женою его... Агафією о грошах» (ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 33).

після посту буде позивати до суду. Дійсно, чоловік здійснив погрозу й «вибив» немовля, яке, вочевидь, сам і кинув у колодязь¹¹¹. Отже, громадський осуд відігравав величезну роль у ставленні батьків до народження дитини.

У селі Міхнівці Погарського повіту Новгород-Сіверського намісництва на різдвяні святки 1796 р. вітчим Федір Акуленко прижив із донькою Февронією дитину. Дитина народилася, як стверджувала жінка, мертвою. За відсутності Федора породілля закопала її у перегній. Приїхавши, вітчим пішов шукати дитину й не знайшов. На другий день після Різдва про подію довідалася місцева громада й люди посунули «не в малом количестве» до садиби Акуленків (Федір знову був у від'їзді у м. Погар), однак і селяни, обшукавши обійстя, нічого не знайшли. У Погарському нижньому земському суді було заведено кримінальну справу, на початку розгляду якої винні у кровозмішуванні та перелюбі змушені були добровільно зізнатися¹¹². У слободі Лимані (Ізюмська провінція, Слобідсько-Українська губернія) отаман Павло Клочков восени 1776 р. довідався «о происходящем в народѣ слухе», що донька лиманського жителя Григорія народила незаконно прижите дитя й одразу взяв підозрювану під варту¹¹³ (щоправда, визнаймо, й випустив, незважаючи на провину, з-під варті, оскільки Катерину взяв на поруки її брат Леонтій Сердюк).

Втручання громади й обшук подвір'я не є винятковим явищем у справах про блуд і дітозгубництво. Наприклад, двадцятирічна Марія Шамрівна 1792 р., будучи в наймах у містечку Воронежі Кролевецького повіту (Новгород-Сіверське намісництво) у козака Федора Котляра, зійшлася з хазяйським сином Максимом і почала жити з ним статевим життям після житніх жнив (а після того, свідчить наймичка, у різний час, коли той вказував). Під час Великого посту Шамрівна була вагітною (що заперечували Котляри), а одного разу, покликаючись на біль у животі, вона відпросилася додому. Так удома Марія народила мертву дитину й біля ганку викопала яму та схоронила плід. Найголовніше, народивши в п'ятницю, в суботу наймичка пішла добувати службу до тих же Котлярів. Однак місцеві мешканці дізналися про це лихо (у документі йдеться про «людские наслышки») й через кілька днів її повели до поміщика Михайла Шрамченка, звідки

¹¹¹ Лазаревский А. М. (А. Л-скій) Судебная «инквизиция» в бывшей Гетманщине // Киевская старина. — 1886. — Т. XIV. — № 1. — С. 196.

¹¹² ЦДІАК України. — Ф. 1510. — Оп. 2. — Спр. 450. — Арк. 2.

¹¹³ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 314. — Арк. 5, 11.

й почалося ретельне слідство. Мертве немовля виявилось лицем і тілом пригоже¹¹⁴.

Подібна подія сталася у Ромні 1791 р.: п'ятдесятидворічний мешканець Матвій Коржицький спокусився «при живій жене» на вісімнадцятирічну піддану Ксенію Мірочникову. У листопаді 1791 р. Ксенія підірвалася, підіймаючи мішок гречки, і народила мертву дитину, яку кинула в городі в очереті. Однак ця подія не залишилася непоміченою. Місцеві мешканці на третій день закували Мірочникову й почали бити нагайками, схопили й Коржицького. Після побоїв обоє «повинилися», дитину знайдено й поховано¹¹⁵.

Подібним чином на третій тиждень після Великодня 1784 р. Герасим Халабаєнко в Почепі (Мглинський повіт, Новгород-Сіверське намісництво) витягнув мертву дитину з колодязя й одразу ж доніс місцевому отаману, після чого місцеві мешканці схопили підозрювану Параску Савенкову, а оскільки дитя було в полотняній торбині й пов'язане ликом на шиї, то її звинуватили у вбивстві¹¹⁶.

Але траплялися й випадки, коли громаді не вдавалося обґрунтовано викрити злочинницю. 4 квітня 1793 р. обивателька Устина Северина, полощучи білизну в Іваниченковому озері поблизу слободи Мурафи (Краснокутської округи Харківського намісництва), знайшла утоплену невдовзі після народження дівчинку й скликала людей, а ті — старосту з десятичкими. Підозра впала на Гликерію, доньку Івана В'юнника. Сусідки означеної оголосили, що Гликерія останнім часом точно була вагітною. Звинувачувана це заперечувала. Справа дійшла до Краснокутського нижнього суду. Значна частина мешканців стали на захист В'юнчихи й засвідчили, що «пухлою» Гликерія була, бо хворіла улітку 1792 р. на лихоманку. Після цього в суду не залишилося жодних доказів для звинувачення підозрюваної¹¹⁷.

Важливу роль у виявленні породіль відігравали сусідки. Так, у селі Лави (поблизу Сосниці) 1777 р. сусідка Фросина зайшла в дім до матері Анастасії Мірківни й побачила, що Настя лежить на підлозі «без бремени» і одразу пішла й донесла про це місцевому отаману¹¹⁸.

¹¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1510. — Оп. 2. — Спр. 259. — Арк. 3 і зв, 4, 32, 34.

¹¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 1058. — Арк. 4 і зв, 5, 6.

¹¹⁶ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 5, 13, 14.

¹¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1904. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 1 і зв., 4, 23.

¹¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10430. — Арк. 11 зв.

Необхідно зазначити, що контроль громади над блудом і народжуваністю був необхідною умовою життя тогочасного суспільства, оскільки дієво підтримував громадський порядок за тих умов.

Тут доволі показовим слід визнати випадок доносу батька на доньку, що народила позашлюбну дитину. 1770 р. мешканець Великих Бубнів (Роменська протопопія) доніс священникові на доньку, що блудно народила дитя¹¹⁹. Про «блудне» народження мертвої дитини своєю донькою 1789 р. місцевому прикажчикові доніс і Яків Ковган, який приніс і трупик¹²⁰. Дядько Василь Бобошко, у якого на горищі ховала мертва дитя Явдоха Сердюченко, 1762 р. так само здав дітозгубницю до Голтвянської сотенної ратуші (Полтавський полк)¹²¹.

Траплялося також, що й сама дітозгубниця з власної ініціативи йшла до місцевого отамана й визнавала свою провину, напевно, внаслідок каяття. Так, козачка із с. Конятина (Сосницька сотня) Васса Мигунівна засвідчила, що таємно народила дитину й умертвила її¹²².

Підставою для арешту й дізнань було вже й те, що вагітна ставала «прямою». Хоча траплялося, що породіллі оголошували про свою вагітність близьким, запрошували на народження «бабу», але частіше народжували таємно (інколи намагалися зберегти таємність, усе ж покликавши повитуху).

Таким чином, значна кількість документальних свідчень дозволяє стверджувати, що громадськість у справі контролю над особистим життям індивідів відігравала дуже важливу роль.

Контроль церкви

Досить важливим аспектом теми є й роль церкви у справах про незаконне народження дитини та дітозгубництво.

Незалежно від того, чи у шлюбі народжувалася дитина, чи це відбувалося поза шлюбом, породілля чи повитуха зверталися до попа. Дитину слід було наректи та охрестити. При цьому подекуди трапля-

¹¹⁹ ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 942. — Арк. 1.

¹²⁰ ДАХО. — Ф. 282. — Оп. 2. — Спр. 232. — Арк. 8.

¹²¹ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 744. — Арк. 2, 4 зв.

¹²² ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10430. — Арк. 5.

лися й казусні цікаві випадки. Так, до священника слободи Мерефи (біля Харкова) Василя Щербини у грудні 1766 р. звернулася шістнадцятирічна мешканка Тетяна Хоменко із зізнанням, що блудно народила дитину від зятя (чоловіка двоюрідної сестри) Григорія Коваля. При цьому це вже була друга прижита від нього дитина, а першій сам же Коваль був «восприемником» (хрещеним батьком)¹²³. Таке порушення церковних практик, як можливість кумівства батька, свідчить усе ж про слабкий контроль церкви над громадою й над особистим життям парафіян.

До всього, прийнятий одночасно з Духовним регламентом указ Петра I 1722 р. про передачу проблематики позашлюбних дітей до світського відома, у зв'язку із «конфесіоналізацією» церкви в Україні, підведення її під загальноросійський кшталт, зв'язував руки священникам. Показовою в цьому сенсі є справа харківського священника Рождественської церкви Іоана Млодзинського 1753 р. Млодзинський дізнався від дзвонаря, що «накрита дівка» Феодосія Кочержиха не була жодного разу заміжною й прижила три дитини. 11 липня 1753 р. під час суботньої вечірньої відправи він побачив Кочержиху в церкві, підійшов до неї і сказав, щоб та вийшла і не оскверняла своєю присутністю храм Божий, бо нещодавно незаконно народила третю дитину, узяв її за плече, почав виводити. Феодосія почала опиратися; тут підбігла її мати Ганна Кочержиха й за зневагу до доньки вдарила попою по щоці і почала тягати за волосся¹²⁴. Незважаючи на щедрі подарунки від Кочержихи на церкву, провина за «бій» священника була досить вагомою, хоча й зазначено, що піп не мав права втручатися у світські справи щодо блудного прижиття дитини¹²⁵.

За наявними у нас даними із Роменського духовного правління (Київська митрополія), місцеві священники сліdkували й доносили у вищі церковні інстанції про приклади блуду й навіть про бездіяльність

¹²³ ЦДІАК України. — Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 774. — Арк. 6.

¹²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 440. — Арк. 1 і зв.

¹²⁵ Дана справа стала вже в чомусь хрестоматійною, вперше її переказав Амфіян Лебедев (*Лебедев А.С.* Белгородские архиереи и среда их духовного обитания... — С. 101–102); пізніше повторили для характеристики побуту харківського кліру Дмитро Міллер та Дмитро Багалій: *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. — Харьков, 1905. — Т. 1. — С. 387–388.

світських органів влади. Так, ієрей села Калинівки Микита Григор'єв 1750 р. доносив про те, що калинівська незаміжня шинкарка Малашка Ковалівна (у шинку військового товариша Григорія Яковенка) прижила незаконно дитину й десь її «утаила», але чомусь у Роменському (сотенному) суді та справа не розглядалася¹²⁶. Наступного, 1751 р., про кровозмішання, прижиття дитини й дітовбивство Феклою Шкуркою з низкою деталей доносив священик села Кропивинець¹²⁷. Істотним було й те, що відчуваючи свою владу, священики іноді примушували блудниць працювати на себе, забирали їх майно, як це відбулося в селі Гаврилівці біля Ромен 1752 р., де священик Василій Павлов змушував працювати на себе двох жінок — Устину Малобубнівську та Ганну Терешківну, які незаконно народили дітей у себе вдома, і позбавив їх майна¹²⁸. У цій справі досить помітне й світське втручання, адже священикові церковні керівники наказували не чіпати блудниць, а лише обвінчати із тими чоловіками, від яких вони прижили дітей і, покликуючись на наказ Петра I 1722 р., віддати слідство й винесення вироку Роменській сотенній канцелярії.

Відомий і випадок, коли до вбивства своєї дитини причетна служниця священика. 1775 р. дружина підданого Святогірського Успенського монастиря Івана Воловиченка і служниця попа Покровської церкви міста Ізюма (Слобідсько-Українська губернія) Мотрона була помічена «многими людьми» вагітною, а опісля — «без брюха». Священик очолив допити служниці через бабок. Мотрона визнала спочатку, що раніше часу народила мертвий плід, але потім повибилася у дітозгубництві. Зазначивши, що вбила дитину, боячись від чоловіка покарань, бо жила з різними людьми блудно. Однак винну після зізнань одразу передали для прийняття рішення до «світської команди»¹²⁹.

Попри витіснення світським покаранням церковного за даний вид злочину, роль священика у таких справах була доволі високою. Піп був пов'язаний із селянським світом і користувався великим авторитетом у громади. Це можна помітити по справі Ганни Балицької із села Берези Глухівського повіту 1791 р. Священик Афанасій

¹²⁶ ДАСО.— Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 165. — Арк. 1.

¹²⁷ ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 226. — Арк. 1.

¹²⁸ ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 228. — Арк. 1.

¹²⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1 і зв.

Халинський дізнався, що дружина відсутнього карабінера Ганна вагітна, однак десь позбулася плоду. Разом із селянами та дівером Балицької козаком Радченком він прийшов до її хати. Спочатку Балицька заперечувала, що була вагітна, потім засвідчила, що закопала немовля глибоко в землю. Нарешті піп знайшов мертвого хлопчика у скрині¹³⁰. Також священик очолює у березні 1777 р. громадян і доносить у справі про Зиновію Матюрківну із села, що належало поміщикам Полуботкам, Старі Боровичі (біля Чернігова) про те, що людьми віднято «младенца» від собак і запідозрено дівку Зиновію Матюрківну, яка щойно була «брухата», а вийшла заміж за козака Якова Тарасенка «пряма»¹³¹. Або, скажімо, у слободі Лиман (Слобідсько-Української губернії) «баба» Васса Зайцева, що виявила 1779 р. у Ксенії Масляківни мертву дитину, одразу йде до попа Олексія Павловського, який збирає громаду, оглядає трупик, робить висновок про численні травми й наказує «придять отроча землі»¹³². У цій же слободі раніше (1776 р.) місцевий священик Хрестовоздвиженської церкви Петро оглянув і засвідчив смерть мертвонародженої позашлюбної дитини Катерини Сердюкової та дозволив її поховати¹³³.

Друга половина XVIII ст. — доволі складний період для характеристики церковного життя і впливу церкви на паству. Поруч з уніфікацією церковних практик по всій Російській імперії в цей час спостерігаються також важливі процеси поширення секуляризації. На матеріалі справ про дітозгубництво можна зробити висновок про збереження впливу церковників на світську сферу, а місцями — і про посилення церковного контролю. Однак більш переконано можна стверджувати, що церква тільки прагла контролювати широкі сфери особистого життя, і в цій справі наражалася на певні конфлікти зі світською владою. Поруч із цим, свого часу В. Демідов зробив цікаве спостереження про залежність у цей період церковного судочинства від світського на матеріалах Білгородської єпархії (основної єпархії для Слобідської України), де єпархіальний суд час від часу користувався принципами цивільного суду («Воинскими артикулами» Петра I та низкою прерогатив часу Катерини II) про визнання

¹³⁰ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 2, 3.

¹³¹ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10429. — Арк. 5.

¹³² ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 1, 5 зв.

¹³³ Там само. — Спр. 314. — Арк. 1 зв.

власної провини як головного доказу у звинуваченнях та застосування підходу, згідно з яким краще винного визволити, аніж невинного «истязать». Доведення чи недоведення провини залежало від світських приписів¹³⁴. На жаль, у нашому розпорядженні немає таких вказівок щодо розгляду дітозгубництва духовними установами з покликанням на світські закони. Відомі лише приклади, коли за незаконне прижиття немовляти накладалися епитимії (церковні спокути для відпущення гріхів)¹³⁵.

¹³⁴ Демидов В. А. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии (окончание)//Харьковский сборник. — Вып. 9. — 1895. — С. 112.

¹³⁵ Там само. — С. 103. 1783 р. Харківський повітовий суд зв'язався з Харківським Духовним правлінням з приводу накладення епитимії на дівку Софію Коневу за прижиття немовляти. Духовне правління визначило епитимію на 7 років у Хорошівському дівочому монастирі, яку слід було виконувати через рік під наглядом духовного її отця, а у вільний час використовувати її в чорній монастирській роботі.

Солідарність та дітягубництво

Якщо існували приклади толеранції щодо блуднонароджених дітей, незважаючи на «стид», то так само можна знайти і окремі випадки розуміння трагедії такого народження чи абортування байстряти.

Вочевидь, громадський осуд передбачав, що покарання мали нести й особи, що знали про незаконне народження і не доносили про такі випадки. Особливо тут ми подибуємо випадки жіночої солідарності й звинувачення у тім жінок. 1782 р. (Глинський повітовий суд, Чернігівське намісництво) Пелагія Іващенко народила при сестрі Ганні, і сестру, яка нікому не розповіла про це, намагалися притягнути до відповідальності за підозрою в участі у вбивстві дитини¹³⁶.

Дев'ятнадцятирічна донька дворянина Івана Ольховського Уляна із Богодухівської округи (Харківське намісництво) в 1795 р. осіннього часу перед Покровою вчинила блуд із «квартируючим» у домі батька сержантом Олександром Сомовим. У липні 1796 р., приховуючи вагітність, пішла з обивательками Марфою Бутковою, Василиною Петренковою, Варварою Кривоносовою (звернімо увагу на прізвища, що визначають уже належність цих жінок чоловікам) і робітницею батька Тетяною Якубихою до винокурні тіпати плосконі (конопляні стебла). В Уляни почалися перейми; пославшись на біль у голові, вона відійшла у коноплі, де й народила мертву дитину. Залишивши труп у коноплях, породілля пішла до річки вимити сорочку. При цьому жінки, усе помітивши, нічим не допомогли панночці під час пологів (канцелярист передав їх жорстокі слова свідчень: «Пусть мучится безъ нашего грѣха»). Однак у той самий час жодна з жінок не донесла й не показала. Питання не лише в жіночій солідарності, дуже відносній у даному випадку, але й у самій панночці Уляні Ольховській, яка робить з обивательками ту ж роботу, що й вони, а перед народженням дитини лагодила дах у хаті, упала й пошкодила плід¹³⁷.

¹³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 275. — Арк. 1, 4.

¹³⁷ ДАХО. — Ф. 282. — Оп. 2. — Спр. 460. — Арк. 1, 6, 21.

Подібну ситуацію спостерігаємо 1785 р. в селі Липовому (поблизу Ромен), де донька військового товариша Дениса Тимошевецького прижила блудно немовля (від возного Панаса Яковенка) при служницях дядька, які в цьому разі їй допомогли, сховали немовля й пообіцяли годувати, однак те померло¹³⁸.

Існують випадки, коли до дітозгубництва причетна рідня. 1751 р. у селі Кропивинцях (біля Ромен) донька Стефана Шкурки Фекла народила дитину від свого «хресного» брата, «молодика» Остапа Верещаченка. І як у своєму доносі писав місцевий священик, порадившись із «маткою» та братом «молодика», «стративши оное дитя, в саду того Шкурки в землю загребли»¹³⁹. У 1784 р. в місті Почепі піддана Параска Савенкова завагітніла від козацького сина Федора Козлова, і на вербну неділю таємно (коли батько пішов вартувати в ратушу, а мати — до церкви) народила мертву дівчинку. Мати, Євгенія Савенко, прийшовши з церкви, дізналася про гріх доньки, взяла дитя в полотняний мішечок і заховала в кублі. Параска прохала матір кинути труп до озера, але та на страсну п'ятницю викинула мертву дитину в колодязь, де за кілька тижнів її знайшли¹⁴⁰. У даному разі матері, так само як і доньці, було висунуто обвинувачення у вбивстві дитини.

Ще одна дуже цікава справа: 1784 р. в містечку Жоравці (коло Прилук, Чернігівське намісництво) двадцятирічна Марія Швець народила у присутності матері Тетяни дитину. Дитина була живою і навіть чули її голос. Але як визнає дітозгубниця, «стида ради» насамперед запропонувала матері те дитя приховати. Мати ж Марії, взявши те дитя на руки, одразу сказала, що треба про народження оголосити людям. Це налякало Марію Швець і вона, вихопивши дитину з рук бабусі, побігла з хати з наміром кинути її у воду. Бігши, перечепилася біля рову, розбила немовляті голову, від чого воно й померло. Однак, заховавши труп немовляти, ані Марія, ані Тетяна Швецеві нікому про це не повідомили, що дало підстави судді у просвітницько-моралізаторському дусі наголосити, що Тетяна повинна «по своєму

¹³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 342. — Арк. 1, 20, 21.

¹³⁹ ДАСО.— Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 226. — Арк. 1. Але про це стало швидко відомо місцевим мешканцям і отаманові Кіндрату Шевченку, що прийшли на подвір'я Шкурок і відкопали труп дитини.

¹⁴⁰ ДАЧО.— Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1, 3 і зв., 5.

матерньому долгу наблюдают за поступками своей дочери»¹⁴¹. Різноманітні варіанти взаємин між матір'ю й бабусею новонародженої дитини наведеними випадками не вичерпуються. Ще один приклад — уже згаданий щодо повитух і ролі священика випадок 1779 р. зі слободи Лимана (Ізюмська провінція, Слободсько-Українська губернія). Мати Мотрона Маслякова, знаючи про вагітність доньки, допомагала тій і навіть привела, хоч і запізно, повитуху, переодягала породіллю, «рубаху подавала и плахту, велела закрывать свой грѣх»¹⁴². Подібна ситуація сталася у тій же слободі Лиман 1776 р.: донька місцевого мешканця Григорія Сердюка, Катерина народила таємно, коли батьків не було вдома, мертве немовля (зірвавши плід під час роботи на млині), однак це запримітила невістка і сказала про це свекрусі Фросині (матері Катерини). Але матір не пішла доносити на доньку, хоча на допитах зазначала, що збиралася її виказати¹⁴³. Власне, мусимо визнати, що факти допомоги матері дорослій доньці у даній ситуації є важливими, оскільки свідчать про драматичну складність стосунків дітей та батьків, підтримку матерями доньок.

Такі, нехай і доволі казусні, випадки свідчать про неоднозначність суспільних стереотипів і змушують до обережності у висновках.

¹⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 235. — Арк. 8, 9, 21.

¹⁴² ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 2, 6, 9.

¹⁴³ Там само. — Спр. 314. — Арк. 1 зв.

Випадки зґвалтування жінок-калік

Розгляд нашої тематики вже вкотре змушує зважати на ті чи інші винятки із загальних правил, тому що ці винятки досить важливі з різних точок зору. У даному разі йдеться про випадки зґвалтування психічно хворих чи фізично обмежених жінок, наслідком яких ставали вагітність, народження і вбивство новонародженої дитини.

На цьому тлі виразно виділяються поодинокі справи про зґвалтування, як сказали б сьогодні, неправоздатних жінок із психічними та іншими вадами. Саме з моральної точки зору доля зґвалтованих і завагітнілих жінок-калік, які часто ходили від села до села, просячи милостині, виглядає особливо суворою.

Наймичка, «малоумная» Мотрона Гриценкова з хутора Довчки поблизу Зінькова була зґвалтована на шляху до Зінькова 1785 р., про що розповіла своїй хазяйці Блажковій. Від того зв'язку Гриценкова народила мертве немовля. Справу з нижньої Зіньківської розправи передали до Чернігівського совісного суду. Суд скасував накладені розправою покарання і віддав жінку на поруки родичам¹⁴⁴.

Глибоко трагедійною слід визнати історію мешканки слободи Малинівки (Ізюмська провінція, Слобідсько-Українська губернія) Пелагії Шатенкової. Пелагія — каліка, не володіла однією рукою і ногою, траплялися напади «падучої» хвороби. Живучи під наглядом батьків, Пелагія іноді ходила жєбрати до маєтності поміщиків Шидловських — села Іванівського. Якось 1777 р. дорогою додому в сутінках її зґвалтували два невідомі чоловіки. У лютому 1778 р. каліка народила сина, якого при хрещенні назвали Федором. П'ять тижнів вона ледве могла годувати немовля. Розуміючи, що не може утримувати дитя, Пелагія вирішила віддати (чи продати) дитину дружині одоївського купця, що проживала в сусідньому місті Чугуєві (у купчихи нещодавно померла дитина). Коли батька Пелагії Омеляна Шатоя не було вдома, а мати захворіла, каліка взяла дитину й поволі вирушила до

¹⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 5, 40.

Чугуєва. Однак поблизу Сіверського Дінця, за матеріалами справи, у неї стався напад хвороби й вона мимоволі впустила немовля з мосту в річку. У даному разі розгляд справи завершився поверненням хворої жінки до батьків.

Присутність у судових архівах справ із такого роду життєвими ситуаціями вкотре змушує констатувати неоднорідність, багатогранність проблеми дітозгубництва, наявність маси нюансів і подробиць. До того ж, такі неоднозначні ситуації, які породжують певні сумніви (чи справді Мотрона Гриценкова народила мертву дитину і чи справді в Пелагії Шатенкової стався епілептичний приступ якраз на мосту), дають дуже багато підстав для роздумів і над об'єктивними умовами тогочасного життя та станом моральності, і над правом.

Під враженням від таких випадків найлегше пристати до точки зору, що вживання у Російській імперії тієї доби певних офіційних заходів щодо утримання калік за державний кошт (про що йтиметься нижче) і запобігання згвалтуванням слід розцінювати як вагомі просвітницькі ініціативи, які хоч і мали невеликий відгомін у провінціях, однак були необхідними.

Деконструкція материнства?

Приклади дітозгубництва, які у низці випадків виявляються вкрай жорстокими, багато в чому характеризують ставлення до новонародженої дитини батька й матері. Чи не змушує це переглянути питання про особливу роль дитини в українській родині, про щире любов до дітей матерів та батьків? Адже, як вже йшлося вище, поширена дитяча смертність вочевидь не сприяла «батьківству» та «материнству», занадто великій емоційній прив'язаності до дитини.

Мотрона Воловиченко з Ізюму (Слобідсько-Українська губернія) 1775 р., блудно народивши дитину під час м'ясопусту й боячись бути покараною від чоловіка, задавила дитя руками за горло й під сараєм священика Іоана Бекеші, у якого несла службу, закопала у перегній. Після зізнань блудниці трупик у показаному місці не знайшли: «по причинѣ неглубокого зарытія примѣчательно свиньями или собаками съеденъ»¹⁴⁵.

Усе ж свині, собаки¹⁴⁶ й перегній, так само як неглибокий сніг, вкидання у річку чи колодязь — основні способи позбавлення породіллями слідів своїх злочинів. У 1782 р. в селі Русанівці (Глинського повіту, Чернігівського намісництва) піддана Христина Щербаченківна, що наймитувала у священика Тихоновича, на світлому тижні з п'ятниці на суботу блудно народила немовля «в хлѣве гдѣ свиньи». Узявши в тому хліві невеличке корито, вона поклала немовля туди і пішла до хати. На те немовля ні на той, ні на наступний день вона не ходила дивитися, і чи «тотъ младенецъ съеденъ свиньями», чи деінде дівався, не знала. Однак покарання не unikла, хоча й виїхала до Комишні (Миргородського повіту, Київського намісництва)¹⁴⁷. Служниця козака Ярмоленка біля Прилук Ганна Мірошникова, народивши від хазяїна дитину у грудні, віднесла немовля під клуню, поклала на землю й прикрила кулем¹⁴⁸ (обмолоченим снопом).

¹⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1 і зв.

¹⁴⁶ Див. приклади щодо собак: Сулима М. Грѣхи розмаитїи... — С. 172–173.

¹⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 178. — Арк. 16 зв., 17.

¹⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 434. — Арк. 1.

Або, скажімо, 17 вересня 1760 р. біля Ромен вдова Васса народила прижите блудно від козака Аврама Ткаченка дитя й залишила його собакам¹⁴⁹. Подібна ситуація сталася 1777 р. в селі Старих Боровичах (поблизу Чернігова): у березні піддана Зиновія Матюрківна таємно на вулиці народила дитину; немовля, за свідченням породіллі, померло («по тогдашней стуже»), тому вона кинула його у сніг, де мертву дитину вхопили собаки¹⁵⁰. Так само, народивши 1788 р. на вулиці у рівчаку дитя, Наталія Федорова, вдова із села Хотіївки (Новгород-Сіверське намісництво), упевнившись, що воно мертве, віднесла під чужий двір і замела у сніг¹⁵¹. Подібна ситуація у квітні 1782 р. сталася й зі служницею поміщика Григорія Горленка (Прилуцький повіт, село Ярошівка) Мариною, що народила дитину шляхом із Прилук на хутір Пасіки. Як свідчила ця породілля, вона народила неживу дитину й залишила понад шляхом, однак коли знайшли мертве немовля, то на шії в того була «вѣревочка», що викликало істотні підозри у слідства¹⁵². А Параска Гавриленкова, піддана Василя Дорошенка, поблизу Чернігова убила одразу двох незаконнароджених дітей, винісши їх у березні 1768 р. на мороз в одній старій свиті й поховала мертвих у погребі¹⁵³. У липні 1783 р. Глинський повітовий суд (Чернігівське намісництво) розглядав справу Явдохи Щербаківни (звання посполитого), яка незаконно народила дитину у ніч з 20 на 21 травня і сховала її під гній, за «загородою у водѣ под гной». Явдоха визнала, що батьком є козак Іван Кривсуненко, який знаходився у поході, однак повсякчас зазначала — немовля народилося уже неживе¹⁵⁴. Донька ж баришпільського жителя (Київське намісництво) Романа Пономаренка Параска визнала, що 1787 р. народила від солдата Василя живе дитя й через «стид» закопала те в перегній¹⁵⁵.

Отже, підсумовуючи наведені приклади, напрошується здавалося б цілком однозначний висновок, що жодного пієтету до дитини

¹⁴⁹ ДАСО.– Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 508. — Арк. 1.

¹⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10429. — Арк. 17 і зв.

¹⁵¹ ДАЧО.– Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 3 і зв

¹⁵² ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 21. — Арк. 1, 10.

¹⁵³ ЦДІАК України.– Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 346. — Арк. 3.

¹⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 150. — Арк. 6, 15.

¹⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 1011. — Арк. 2 і зв.

дітовбивці не мали. А відтак, і почуття материнства було їм ще чуже. Однак такий висновок буде досить швидкоплинним. Адже у таких справах у наш високоосвічений і насичений медичними знаннями час дуже важливо враховувати обставини, які суддям у XVIII ст. скоріше за все були просто невідомі.

Насправді дуже важливо, що майже усі випадки дітозгубництва за дуже рідкісними винятками (як наведений у попередній главі приклад із важкохворою Пелагією Шатенковою) мали місце безпосередньо одразу після народження. Річ у тім, що внаслідок пологів під дією гормонів та токсикозу жінки, переважно ті, що народжують вперше, суттєво втрачають чутливість, як фізичну, так і емоційну. Пологи — це безумовно важкий стрес, який часто приводить жінку до шокowego стану, або стану афекту, коли людина погано контролює свої дії, а її свідомість перебуває у «напівприсмерковій зоні». І залежно від гормонального балансу в організмі жінки цей так званий «післяпологовий синдром» (чи післяпологовий психоз) може тривати від кількох годин до двох-трьох тижнів й більше¹⁵⁶. Про будь-яке почуття материнства у цей короткий період після пологів говорити часто просто зайве.

Що ж стосується емоційної прив'язаності до дитини, то вона формується під впливом вже не стільки біологічних, скільки психологічних та соціальних факторів, і відбувається це також далеко не одразу після зникнення «післяпологового синдрому», а поступово, в процесі спілкування з дитиною, коли мати починає впізнавати у немовляті якісь прояви одушевленості, намагається визначити, на кого дитина виросте більше схожою тощо. При цьому велику роль відіграє чинник бажаності цієї дитини: чим комфортніше почуває себе мати, тим швидше виникає й тим міцнішою стає емоційна прив'язаність до її чада. З другого боку, сплеск емоційної прив'язаності може виникнути й у зв'язку з труднощами, наприклад, боротьбою за життя дитини під час її хвороби або внаслідок її врятування від пожежі чи повені тощо. У перші ж тижні після пологів жінка часто з острахом ставиться до дитини, її лякає беззахисність і неконтрольованість реакцій малюка. Суто психологічна амбівалентність ставлення породіллі до немовляти пов'язується

¹⁵⁶ Про це зокрема див.: *Клиническая психиатрия*. Под редакцией профессора Н. Е. Бачерикова. — К., 1980. — С.248 — 251.

з усвідомленням, що «ось це» було нещодавно у ній, а тепер цілком відокремлене, а для свого відособлення «ось це» завдало їй нещодавно багато болю.

Тобто важливо, що поруч чинників соціальних та особистісно-біологічних з'являються чинники біологічно-гормональні, час дії яких інколи точно відповідає часові вчинення злочинів — одразу після пологів. Певні натяки можна помітити в окремих судових справах, наприклад, у справі 1795 р., у якій Явдоха Довбишева з містечка Коломака Валківської округи (Харківське намісництво), народивши, за її свідченнями, мертву дитину, «в помраченні розуму» вкинула її у річку¹⁵⁷ тощо.

Ще одним «природним», фізіологічно зумовленим варіантом «звільнення від брюха» був викидень після фізичного навантаження, спровокування передчасних переймів. Так, 1791 р. у селі Гружчанському поблизу Валок (Валківська округа Харківського намісництва), сімнадцятирічна «дівка» Марія Товкачева живе блудно із наймитом з Колонтаєва, Андрієм Коновалом, і від того вагітніє. Вона «пошкоджує» незаконно зачатий плід, підіймаючи «с мукою полного» мішка під час пожежі¹⁵⁸. Схиляємося до думки, що таке вимушене абортівання було вочевидь поширеним через важку селянську працю й приховану вагітність, адже жінка боялася показувати себе слабкою. Катерина Сердюкова зі слободи Лиман (Ізюмська провінція, Харківське намісництво) зірвала плід, тягаючи мішки з гречкою, які привіз батько восени 1776 р.¹⁵⁹ Але в багатьох інших подібних випадках завжди важко буває визначити, чи правдивими були свідчення жінок і чи не зумисно вони абортували небажаних дітей, свідомо викликаючи викидень. Пізніше на такі випадки абортівання звернула увагу й імперська влада.

Так чи інакше, не тільки безпосередня «страта» дитини, а й народження позашлюбних мертвих дітей, зумисні зриви народження небажаної дитини — важлива риса для характеристики родинних відносин. Відсоток справ стосовно цього виду девіацій досить високий: практично кожна п'ята справа щодо жіночих відхилень у поведінці стосується цього явища.

¹⁵⁷ ДАХО. — Ф. 284. — Оп. 2. — Спр. 304. — Арк. 2–5.

¹⁵⁸ ДАХО. — Ф. 284. — Оп. 2. — Спр. 262. — Арк. 1 зв.

¹⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 314. — Арк. 1, 10.

Зазначмо, що у наших екскурсах по матеріалах судових розглядів справ про дітозгубництво був і інший бік, який здебільшого залишається «у тіні». Так, «солдатка» Ганна Балицька, народивши мертве дитя, найперше поклала його на піч у надії, що воно «оживе»¹⁶⁰.

У даному разі напевно слід визнати, що щойно народжена дитина, особливо блудно прижита, небажана, для матері була важким тягарем. Досить цікаве зауваження щодо змісту українських пісень висловив свого часу етнограф Олександр Боровиковський: українські пісні більше говорять про любов до дітей дорослих (принаймні про таких, які вже у стані розуміти материнську любов і відповідати на неї), а втіха матері від малої дитини — рідкісне явище¹⁶¹.

Тут самий час звернутися до змін у парадигмі наукових уявлень щодо дитинства й «материнства» у світовій гуманітаристиці останнього часу. Свого часу (1960 р.) відомий французький історик Філіпп Ар'є зазначив щодо спільноти Середньовіччя та ранньомодерного часу те, що у ній слабо уявляли дитину і ще гірше — підлітка та юнака. Досить швидко дитина, окріпнувши фізично, розчинялася в середовищі дорослих. Лише декілька років зв'язували дитя з родиною, на немовля зважали як на іграшку, з нею бавилися як із забавною штучкою, і коли дитина помирала, хтось переймався, але загальним правилом було не зважати на це, замість цього з'явиться інше маля¹⁶². Наші тези про ставлення до немовляти частково співзвучні з висновками Ар'є. Але світова історична наука поставилася до них доволі скептично, висунувши нові методологічні вимоги й вагомі докази емоційної прив'язаності до дитини за давнини¹⁶³. Слід погодитися з тим, що ставлення до дитини як у давнину, так і зараз не було і не є чимось константним. До всього, Ар'є був впливовим громадським і політичним діячем, який серед іншого прагнув і пояснювати сучасні причини

¹⁶⁰ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 1 зв.

¹⁶¹ Боровиковский А. Женская доля по малороссийским песням. Очерк из малороссийской поэзии. — СПб., 1879. — С. 52.

¹⁶² Див. передмову Ар'є до видання 1973 р., ми користуємося російським перекладом: Ар'ес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. — Екатеринбург, 1999. — С. 8–9.

¹⁶³ Суперечки щодо тез Ар'є див.: Vaan Richard T. The Youth of Centuries of Childhood//History and Theory. — 1982. — Vol. 21. — № 2. — P. 279–297.

дітовбивства¹⁶⁴. Багато пояснень науковця було визнано необґрунтованими. Однак «демонтаж» поняття «материнства» щодо «старого ладу» поволі відбувався. Класичною книгою в даному разі стала праця Елізабет Бадінте про «материнську любов». З перших рядків свого дослідження Бадінте стверджувала, що материнський інстинкт є міфом, любов до малої дитини — надиктована суспільством функція, яка почала даватися взнаки лише у Новий час (з кінця XVIII ст.). І вияви зневажливого ставлення матері до дитини — «прогалини між міфом і реальністю» — наявні до сьогодні¹⁶⁵. Під цим кутом зору виходить, що «материнство» як любов матері до дитини постає у Європі як явище з кінця XVIII ст. під впливом соціальних трансформацій, ставши саме відтоді особливою емоційною прив'язаністю.

У європейських суспільствах, де головним ідеологом протягом багатьох століть була Церква, уявлення про любов до дітей і батька, і матері протягом усього періоду панування християнства була не предметом доведення, а постулатом, що служив аналогією до духовної любові Бога до людей як свого творіння. Реалії часто відходили від церковної моралі. У нашому випадку, як і в усіх інших місцях Європи, потреба приховати блуд та уникнути осуду дуже часто виявлялася більш важливою, ніж цінність новонародженого життя. З кінця XVIII ст. спостерігається не стільки перегляд функції материнства, як радше намагання держави перебрати на себе частину турбот про незаконнонароджених дітей, долі яких доти часто залежали тільки від ласки чи байдужості мікроспільноти.

¹⁶⁴ Див. про пояснення Ар'є після публікації в *Le Monde* 23 березня 1979 р. повідомлення про вбивство матір'ю дитини: *Badinter Elisabeth. Mother Love.* — New York, 1981. — р. 321.

¹⁶⁵ Ми користувалися перекладом цієї книги англійською: *Badinter Elisabeth. Mother Love.* — New York, 1981. — Р. 293–326.

Зміни в системі покарань

Як ішлося вище, каральні органи й місцева громада по можливості відстежували «незаконних породіль», і будь-яка підозра в дітозгубництві чи убивстві малолітніх призводила до утримання під вартою й ретельного слідства¹⁶⁶.

Про традиційні погляди у цій сфері свідчать приклади з Волині початку XVIII ст. Матерів-злочинниць карали там і тоді доволі жорстоко: не тільки виганяли з міст, а й закопували в землю, пробиваючи кілком¹⁶⁷. Жінок-убивць судили за 11-м розділом Литовського статуту (переважно, 60-м артикулом), який передбачав страту¹⁶⁸. Подібний приклад із жорстоким покаранням (стратою з відрубуванням голови) дітозгубників (батька й матері) наводить Орест Левицький і щодо Полтави кінця XVII ст.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Див., напр.: ЦДІАК України. — Ф. 206 — Оп. 1. — Спр. 3499, 3500. Обидві справи про утримання під вартою жінок, запідозрених у дітозгубництві.

¹⁶⁷ Левицький О. Суд над матерями злочинницями в давній Україні//Правник. — 1918. — Ч.2. — С. 8–13; Його ж: Очерки старинного быта Волини и Украйны. Матери преступницы//Киевская старина. — 1889. — Т. XXVII. — № 11. — С. 350–368.

¹⁶⁸ Електронна публікація редакції Литовського статуту 1588 р.: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>. В артикулі йдеться: «ижъ кды бы которая белая голова, не живучы в стане малженьскомъ, але вшеточне ся и нерядне справуючы и такъ плоду набывши, а потомъ для встыду або боязни каранья тот плодъ сама або черезъ кого иного тратила и о смерть приправовала, а на такомъ учынку была бы сама албо тотъ, хто от нее справовати то будеть, поймана, албо бы то якимъ слушнымъ, певнымъ, значнымъ и явнымъ доводомъ переведено было, таковыя, яко тотъ, хто ся того чынити а плодъ такой губити подвезалъ, яко тая, которая плодъ свой на страту дала, сами мают горломъ карани быти. А в таковой речы вряды наши кродьские и местьские мають выведанье чынити и того постерегати, а дознаныхъ и правомъ в томъ переконаныхъ карати» (подаємо за правописом електронної публікації).

¹⁶⁹ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.//Киевская старина. — 1901. — Т. LXXII. — № 3. — С. 368–369.

«Соборное Уложение» 1649 р. — основний правовий кодекс Московського царства і Російської імперії аж до 80-х рр. XVIII ст., за яким мали судити на Слобідській Україні й на який мали озиратися час від часу й судді у Гетьманщині, також у цьому питанні був суворим. Якщо жінка блудно приживе дітей і тих дітей чи сама, чи хто інший на її прохання згубить та її провину буде доведено («сыщется про то допряма»), то таких «беззаконныхъ женъ» та тих, хто повбивав за її «велінням» дітей, «казнити смертію безо всякія пощады, чтобы на то смотря иные беззаконнаго и сквернаго дѣла не дѣлали и отъ блуда унялися»¹⁷⁰.

Спроба кодифікації права Гетьманщини 1743 р. — «Права, по которымъ судится малороссийский народ» — взагалі дає перелік по пунктах особливостей злочинів дітозгубниць і блудниць, які не вбивають, а підкидують своїх дітей, та їх покарання в разі виявлення (глава 23, арт. 10–11). Важливо, що ці артикули потрапили у главу, де йшлося про перелюб, а не у главу про вбивства. Отже, якщо блудниця своє дитя сама чи «чрез кого другого умертвит», то «Права», з покликанням на згаданий розділ «Литовського статуту» (розділ 11, арт. 60) та на 80-й артикул «Порядка прав цісарських», передбачали відрубання винуватиці голови. Те саме передбачалося й блудникові, який прижив дитя й погодився на вбивство. Якщо дитя народилося мертвим і блудниця його поховала й це доведено, то передбачалася лише кара за блуд (про що йшлося у спеціальних артикулах яких саме?). Якщо ж винуватиця була ще й заміжною, то додатково карали й за перелюб (Посилання на той же 80-й артикул «права цісарського»). За умисний аборт («згубу ненародженого») після доведення цього винуватицю також чекала страта. Урешті, в «Правах» бачимо ще власне українські законодавчі особливості: якщо плід блудниця пошкодила, п'ючи зілля чи за допомогою іншого засобу¹⁷¹, але немовля народилося живе, то винуватці мають бути публічно покарані

¹⁷⁰ *Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года.* — М., 1907. — Гл. XXII, ст. 26. — С. 186–187.

¹⁷¹ Мусимо визнати, що пиття зілля чи зіпсуття плоду в інший спосіб не було суто українською особливістю; подібні речі мали місце практично в усіх країнах, наприклад, щодо Речі Посполитої на польських землях див.: *Żołędź-Strzelczyk Dorota. Dziecko w dawnej Polsce.* — Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. — S. 277–278.

й додатково општрафовані¹⁷². Матерів, які підкидали своїх дітей, теж чекало покарання: якщо дитя було підкинута в безпечне місце, щоб «стид» свій приховати, то виявлену блудницю карали на тілі (висікали), а за третім разом такого злочину — виганяли з міста (це згідно з «правами цісарськими», арт. 81). Інший припис спирався вже на місцеву практику у справах такого роду (Прибавленіє в согласіє вышеписанного права): якщо дитя було кинута зумисно туди, де могла настати його смерть від домашніх чи від яких «звѣрей», щоб було з'їдене тощо, то таку виявлену злочинницю слід було стратити, й навіть коли дитину знаходили в небезпечному місці живою, винуватиця «наказана быть имѣть»¹⁷³.

Важливо зазначити, що на землях колишніх слобідських полків послуговувалися у другій половині XVIII ст. переважно російськими законами, однак у Гетьманщині спостерігаємо певну плутанину із одночасним застосуванням норм Литовського статуту, інших правових документів, витягів із російських законів. Така плутанина звичайно була тлом для найрізноманітніших зловживань законом, тобто сприяла відомій корупції в судах «Малоросії».

Такі жорстокі заходи щодо дітозгубниць не були винятково надбанням цієї частини Європи. У ранньомодерній Європі жорстокі заходи щодо дітовбивць були поширеним явищем. У Німеччині дітозгубниць іноді закопували живцем, а судові рішення — це переважно відрубання голови¹⁷⁴.

Однак провину дітозгубниць треба ще було довести, писаних суворих законів часто не дотримувалися на практиці, а «на місцях» вносили до вироків свої зауваження й пом'якшення.

Власне, наявна документація часу існування козацького устрою надає низку прикладів виправдань і уникнення приписів щодо смертної кари.

¹⁷² *Права, по которым судится малороссийский народ*, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года. Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879. — С. 690–691.

¹⁷³ *Там само*. — С. 691–692.

¹⁷⁴ *Гернет М. Н. Детоубийство...* — С. 24–25.

1763 р. в сотенній слободі Мартовій Харківського полку донька підпрапорного Івана Штанського Феодосія, на той час — вдова, зійшлася з майстром, що робив у місцевій церкві іконостас, Василем Снісарем. Василь, як часто спостерігаємо в тактиці поведінки звабників, обіцяв узяти Феодосію заміж. Від того зв'язку Феодосія народила дитину. Як стверджувала донька підпрапорного, дитя народилося мертве, тому що вона свого часу впала й пошкодила плід. Заховала трупик згубниці в хаті під підлогою. Сотник Григорій Черноглазов, що проводив слідство, сприйняв на віру розповідь Штанської й за рішенням полкової канцелярії вдову було послано на покуту та несення епитимії до Хотомлянського духовного правління¹⁷⁵. Щодо Гетьманщини, то справи про дітозгубництво подаються до найвищої інстанції Генерального суду, оскільки місцевим судам було складно довести факт вбивства дитини. Особливо це стосується переданих справ 1764–1776 рр. з Переяславського гродського й полкового судів¹⁷⁶. Практично усі вироки у справах про дітозгубниць того часу мають пом'якшувальний характер, звинувачені стверджують про народження неживого немовляти, чим уникають покарання за вбивство¹⁷⁷. Наприклад, Генеральний суд у 1772 р. у справі Горпини Оробченкової (с. Кліщинці Лубенського полку) довів, що на Петрівку звинувачувана народила в житах біля села Гусяного неживу дитину «маленького сложенія». Вдома Оробченкову оглядали з мертвою дитиною місцеві жінки, що визнали ту дитину передчасно народженою¹⁷⁸.

Іноді злочинниці вдавалися навіть до таких хитрощів, як виклик «баби», але народжували до її приходу. Так, Лубенський полковий суд 1775 р. передав до Генерального суду справу Параски Бабиченкової,

¹⁷⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 625. — Арк. 2 і зв., 10.

¹⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 1, 2 (Ганна Марченко утопила незаконнонароджене немовля 1764 р.); Спр. 387. — Арк. 2–3 (Ірина Вовківна кинула немовля в річку Трубіж, суд вирішив довічно заслати згубницю замість смертної кари, однак через недоведеність вбивства відправив до вищої інстанції 1775 р.); Спр. 408. — Арк. 1 (Переяславський гродський суд вислав до Генерального суду на апробацію справи про дітозгубницю Мотрону Гончарівну та Д(один)у Склярівну, звинувачених у вбивстві позашлюбних дітей). Автор виносить щиру подяку своєму колезі Олексієві Сокирку за вказаний йому багатий матеріалами фонд Генерального суду.

¹⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 407. — Арк. 2, 15 (Піддана Києво Софійського кафедрального монастиря Мотрона Петренко стверджує, що народила 1776 р. неживу дитину й закопала на березі річки) тощо.

¹⁷⁸ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 308. — Арк. 4 зв, 5.

яка народила позашлюбну дитину від вихрещеного турчина Івана Поживая (який обіцяв узяти Бабиченкову за дружину). Коли наблизився час народжувати, Параска попросила вітчима Данила Поденця, аби той привів до неї місцеву повитуху (події відбувалися в містечку Яблуневі Лубенського полку) бабу Гапчиху. Баба оглянула Параску, підтвердила, що скоро мають бути пологи. Але Параска народила сама на хатньому причілку мертве немовля, яке скоронила в кубельці. Спочатку справа розглядалася як дітозгубництво, за яке мали карати смертю, однак було визнано, що немовля народилося мертвим, тому Параску мали карати за те, що одразу не оголосила про народження немовляти¹⁷⁹.

Зазначмо, що навіть здавалося б жорстоке вбивство немовляти каралося, знову ж, доволі поблажливо місцевими судами. 1767 р. той таки Лубенський гродський суд передав до Генерального суду справу з Лукомської сотні про Тетяну Перечай. Річ у тім, що вдова лукомського козака Явдоха Почепець знайшла біля свого подвір'я у «провалъє» мертве немовля без очей. Дітозгубницю виявили швидко: Перечаївна повинилася про блудно прижите немовля, скинуте нею в провалля. Але обвинувачена стверджувала, що народила неживе маля, очей не виколувала, спочатку заховала в саду, а потім віднесла під двір Почепців. Генеральний суд повірив розповідям підозрюваної, її звільнили з-під варті й заслали на два роки до монастиря¹⁸⁰.

Серед матеріалів другої половини XVIII ст. нам взагалі не трапилися поки що випадки застосування смертної кари за цей вид злочину, як це було передбачено чинним законодавством. Можливо, це було пов'язано з тим, що переконливо довести дітовбивство було практично неможливо. Вочевидь, своїм основним соціальним завданням суд вважав зменшення кількості таких випадків, попередження подібних ексцесів.

Під час та після скасування козацьких автономій також натрапляємо на пом'якшені вироки у справі покарання дітозгубниць. Наприклад, за дуже жорстоке вбивство немовляти в містечку Ізюмі (Слобідсько-Української губернії) Мотрону Воловниченко, яка сама й повинилася, було покарано 1775 р. биттям «кнутом» і засланням до Оренбурга¹⁸¹.

¹⁷⁹ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 386. — Арк. 4 зв, 5, 42.

¹⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 269. — Арк. 5, 11, 14, 29.

¹⁸¹ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 7 зв.

М'якше покарання очікувало на Катерину Сердюк зі слободи Лиман (Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії), що народила мертву дитину 1776 р. Її одразу взяв на поруки брат, на неї було накладено сувору епитимію й передано до Ізюмського духовного правління¹⁸². Провина дітозгубниці з тієї ж слободи Лиман (Слобідсько-Української губернії) Ксенії Масляк 1779 р. не була доведена, тому її лише за блуд висікли нагайкою та відпустили додому¹⁸³.

Навіть у випадках винесення вироків за Литовським статутом місцеві суди не дотримували суворих вимог артикулів. Так, Глинський суд (с. Білоусівка Чернігівського намісництва) так і не зміг визначити у справі про колодницю Пелагію Іващенко, котра 1782 р. поховала незаконнонароджену дитину, чи вбила жінка дитину, чи поховала неживу. Свідки знахідки підтвердити цього не могли, сама ж колодниця не брала на себе провини, зазначаючи, що «прижила» неживу дитину від попівського сина Хоми Раковського (який визнав свій блуд із Іващенкою). 1782 р. Пелагію судили за Литовським статутом (11-м розділом, 62-м та 63-м артикулами). Жінку публічно покарали нагайками, на шість тижнів кинули до в'язниці й наказали нести церковну покуту¹⁸⁴. Подібне покарання 1791 р. мало місце й щодо Тетяни Костоглодівни, яку підозрювано в дітозгубництві (Гадяцький суд): її висікли нагайками¹⁸⁵.

Але у Литовського статуту та інших традиційних форм засудження й покарання у досліджуваний нами період з'являється потужний конкурент у справі винесення вироків — зміни до російського законодавства другої половини XVIII ст.

Однак перед тим, як перейти до розгляду цих змін, хочемо зробити істотну ремарку щодо розглянутих нами вище прикладів та діяльності судової системи. У той час як саме жінка досить яскраво представлена як основний фігурант кримінальних справ у нашому географічному ареалі, суддями їх діянь виступали винятково чоловіки (за винятком августійшої імператриці Катерини II). Як на наші часи, така ситуація сприймається як сповнена кричущими ґендерними непорозуміннями і «несправедливістю». Як чоловіча спільнота могла збагнути проблеми жіноцтва?

¹⁸² ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 314. — Арк. 1 і зв.

¹⁸³ ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 16 зв.

¹⁸⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 8, 39.

¹⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 5238. — Арк. 1.

Час великих змін

Вплив імперського центру на події в українських землях посилювався поступово. У XVIII ст., проводячи великі реформи, правлячий режим Російської імперії ще допускав існування місцевих норм і приписів, лише поволі, часто хвилеподібно, прагнучи знищити тубільні особливості.

Загальна система управління імперією підпадала під важливу ідеологему добре керованої держави¹⁸⁶. Уніфікація судочинства й управління, ліквідація внутрішніх митниць та сприяння промисловим ініціативам, широкі колонізаційні та еміграційні проекти, зміни у зовнішніх атрибутах до одягу включно, а також уявленнях про моральність, характер освіти, великі реформи щодо контролювання соціальних структур — це лише неповний перелік системи заходів просвітницьких монархій. «Регіональні ж відмінності, а особливо автономії сприймалися в Росії (як і в інших державах «просвітницького деспотизму») за нижчий щабель розвитку, анахронічний релікт, що стоїть на перешкоді «кращому та справедливішому порядку». Тож усунути їх — обов'язок «просвіченого монарха» перед Богом і своїм народом»¹⁸⁷. Контроль над усіма сферами життя ставав нагальною

¹⁸⁶ Поки що питання про створення добре впорядкованої держави, яка прагне контролювати усі сфери життя, стосовно Московської держави й Російської імперії (з низкою аналогій), поставлене Марком Раєвим як частина великого загальноєвропейського проекту (див.: *Marc Raeff. The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach*//*American historical review*. — 1975. — Vol. 80. — P. 1221–1243), не знайшло належного відгуку серед українських істориків. Хоча ця важлива теза для характеристики імперської політики використана щодо проблематики скасування козацької автономії Гетьманщини Зеноном Когутом: *Когут Зенон*. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 29. Досить яскравою з цього приводу є рецензія п. Наталі Яковенко на переклад книги Зенона Когути: *Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів*. Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830/Серія «Західна історіографія України». — Вип. 2. — К.: «Основи», 1996.// *Сучасність*. — 1997. — № 9. — С. 145–149.

¹⁸⁷ *Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів...* — С. 146.

потребою державного управління. У своїх маніфестах і указах російська імперська машина рішучо, хоч і не завжди послідовно впроваджувала усе нові й нові загальні правила послуху, які вражають своєю масштабністю навіть на європейському тлі. Однак маса впроваджень залишилися переважно на папері або стосувалися і реалізовувалися лише в імперських столицях — Москві та Санкт-Петербурзі.

Цікаво, що у Європі з початку XVIII ст. спостерігається пом'якшення покарань за дітозгубництво. Друга половина XVIII ст. характеризується низкою законодавчих ініціатив з даної проблеми. «Codex juris Bavarici» 1756 р. щодо Баварії та реформування судової системи Австрійської імперії Марією Терезією («Терезіана» 1768 р.) вимагають наявності переконливих доказів для доведення дітозгубництва. А «Терезіана» передбачає не карати дітовбивць, якщо смерть сталася через недогляд (Unterlassung) або через позамедичне народження. «Терезіана» рекомендує не карати публічно дівчат, які вчинили гріх з необережності, доносити про вагітність челяді господарям і батькам, уникати дітозгубництва. Ще далі пішов шведський король Гюстав III, який 1778 р. рекомендував парламенту скасувати смертну кару за низку злочинів, у тому числі за дітозгубництво. В основі звернення короля — міркування гуманності та потреба збільшення густоти населення. Закон було прийнято парламентом. Низка найбільш авторитетних юристів XVIII ст. Беккарія, Бентам, Бріссо де Варвіль — протестували проти покарання дітозгубниць смертю.

В інший спосіб тенденцію до змін підтримали законодавці Великої французької революції. Кодекс 1791 р. скасовував едикт 1556 р. про особливі покарання за дітозгубництво й прирівняв цей злочин до інших убивств, що каралися смертю. Однак просвітницька риторика, навпаки, додатково загострила у Франції полеміку про дитинство, і вже у XIX ст. щойнонароджена дитина була визнана беззахисною, а кара за вбивство беззахисної постаті мала бути якнайсуворішою¹⁸⁸.

Тим не менше, незважаючи на суворість вироків у деяких країнах, у Західній Європі виникає система виховних інституцій та шпиталів, які давали прихисток для сиріт і матерів, робітних будинків, що повинно було зменшувати соціальну базу дітозгубництва — ці заклади правила за приклад для майбутніх змін у Російській імперії.

Російська імперська машина подібним чином намагалася реагувати на проблеми дітовбивства, догляду й виховання незаконнонароджених. Імперська практика в цьому питанні дає доволі цікавий матеріал для вивчення та висновків.

¹⁸⁸ Гернет М. Н. Детоубийство... — С. 36–42.

Початки великих змін у ставленні до незаконнороджених дітей (а тим самим опосередковано — і до долі жінок, що їх народжували) можна спостерігати вже під час нововведень Петра I. 31 січня 1712 р. вийшов указ про запровадження шпиталів для калік і для незаконнороджених немовлят, аби їхні матері віддавали те дитя у шпиталі й не чинили вбивства¹⁸⁹. Ця ініціатива була продовжена й підтримана двома наступними указами: від 4 листопада 1714 р. про запровадження й фінансування шпиталів для незаконнороджених дітей і в розвиток попереднього указу від того ж таки 4 листопада, але вже наступного, 1715 р., який частково дублював, а частково деталізував попередню вказівку. Щоб дітей не вбивали й не підкидували їх таємно, слід було приносити їх до шпиталів і передавати у віконце, при шпиталях мали утримувати «искусных жен» із платнею 3 рублі, а на дитину виділяти 3 деньги на день. Водночас наголошувалося на смертній карі за згублення дітей¹⁹⁰. Але ці укази як спроба запобігати дітозгубництву на просторах імперії на практиці виявилися радше декларациєю намірів уряду, аніж цілеспрямованою політикою¹⁹¹.

Досить важливим моментом є поступова передача справ про дітозгубництво від церковного до світського відома. Покарання за блудне життя й власне не надто ефективний контроль над родиною традиційно був прерогативою церкви. Реформуючи церковну структуру й визначаючи Духовний регламент, імперська влада намагалася прибрати до своїх рук складну сферу міжлюдських стосунків. Під час розмежування повноважень Синоду та світських властей 12 квітня 1722 р. за резолюцією Петра I справи про прижитих у блуді дітей підлягали світському суду¹⁹². Щоправда, судові інстанції покликаються на указ Петра I від

¹⁸⁹ [Петров Егор]. Собрание российских законов о медицинском управлении с присовокуплением во первых, краткого обозрения устройства в России Врачебной части, и во вторых, постановлений правительства по предмету наук медицинской, фармацевтической, ветеринарной и принадлежащей к ним судной медицины и полиции медицинской/Составил Е. Петров. — СПб., 1826. — С. 2 (№ 3). Див. і далі про шпиталі й наймання туди жінок для догляду за дітьми указ від 3 березня 1726 р. (Там само. — С. 6 № 8).

¹⁹⁰ ПСЗ. — Т. V. — № 2856. — С. 128; № 2953. — С. 181.

¹⁹¹ Дивися про ініціативи уряду у сфері створення таких шпиталів: Майков П. М. Иван Иванович Бецкой. Опыт его биографии. — СПб., 1904. — С. 105–112.

¹⁹² ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. VI. — № 3963. — С. 650.

7 липня 1722 р. Важливо, що світська влада одразу не бралася за такі справи, тому скажімо білгородський єпископ (Слобідська Україна) Єпифаній Тихорський 1726 р. просив Синод залишити родинні справи у церковному віданні, однак Синод 1727 р. відхилив це клопотання¹⁹³.

Наступний виток імперських реформ у цій сфері стосувався зміни ставлення до жінки як злочинниці. У 50-х рр. XVIII ст. неодноразово поставало питання про скасування смертної кари, про заміну її довічними каторжними роботами¹⁹⁴. Уперше ми натрапляємо на такий постулат в указі від 28 листопада 1751 р. про засуджених на смертну кару жінок із Новгородської та Вологодської губерній, аби їх не відправляли на будівництво порту Рогервік (місце найтяжчого заслання, яке у 80-ті рр. XVIII ст. замінив український Херсон), а засилали до Сибіру¹⁹⁵. Така настанова чітко пов'язувалася із пізнішим законом від 22 січня 1757 р. За цим загальноімперським впровадженням засуджених до страти жінок наказувалося не вбивати, а відправляти на заслання до Сибіру, до Нерчинська, а перед засланням лише висікти батогом, але ніздрів не виривати й не таврувати обличчя (тому що жінки, на відміну від чоловіків, за своєю слабкістю із віддалених місць втеч і «воровства» чинити не можуть¹⁹⁶).

Інкорпораційна імперська політика у боротьбі з дітозгубництвом

Просвітницька імперська риторика у справі пом'якшення покарань для жіноцтва — це, окрім створення іміджу добре керованої держави, також і засіб для інкорпорації європейських околиць імперії з наголоsum на гуманності загальноімперської влади. Йдеться про моралізаторський чинник у знищенні регіональних особливостей. Це яскраво

¹⁹³ Лебедев А. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности (по архивным документам). — Харьков, 1902. — С. 28.

¹⁹⁴ ПСЗ. — Т. XIII. — № 9871 (31 июля 1750 г.). — С. 462; № 9875 (22 августа 1750 г.). — С. 468; № 10113 (18 июня 1753 г.). — С. 859 (про заслання в Рогервік замість смертної кари); ПСЗ. — Т. XIV. — № 10306 (30 сентября 1754 г.) — С. 235 («о замене смертной казни политической»); № 10541 (12 апреля 1756 г.) — С. 551 (про заміну смертної кари на довічне заслання у Рогервік).

¹⁹⁵ ПСЗ. — Т. XIII. — № 9911. — С. 543.

¹⁹⁶ ПСЗ. — Т. XIV. — № 10686. — С. 717.

проявилось зокрема в політиці щодо прибалтійських, «остзейських» провінцій¹⁹⁷.

Пом'якшення стосувалися ексцесів родинного життя, у тому числі й дітозгубництва. Так, 16 жовтня 1760 р. Сенат видав постанову щодо заслання до Сибіру шести латишок за вбивство своїх дітей, однак з огляду на те, що латишки перейшли у православ'я і покаялися, то їх заслано лише на три роки у православні монастирі з обов'язком нести покути і подальшою заборонаю на виїзд із Росії¹⁹⁸. Пізніші нововведення щодо Прибалтики були не менш важливими. Проблема полягала в тому, що «остзейські» провінції судилися за «шведським правом», дотримання якого гарантувалося низкою угод¹⁹⁹. Уже 30 березня 1764 р. в остзейських провінціях скасовувалося «по силе прежних шведских прав» покарання за перелюб. У Ліфляндії та Естляндії за традицією зловлені на перелюбі змушені були нести покуту в кірсі (тут, як і у Швеції, панував протестантизм) при зібранні люду на «засорной» лаві, «через что де многие женщины для избежание стыда прижитых незаконно детей своих губили и подвергались за то смертной казни». «А понеже

¹⁹⁷ На жаль, питання про дітозгубництво не знайшло безпосереднього висвітлення у найяскравішому дослідженні імперської інкорпорації Прибалтики: *Зутис Ян. Остзейский вопрос в XVIII веке.* — Рига, 1946 (зокрема, такого роду інформація особливо доречно вписалася б у розділ VII: «Политика просвещенного абсолютизма и прибалтийская автономия». — С. 285–322).

¹⁹⁸ ПСЗ. — Т. XV. — № 11122. — С. 532.

¹⁹⁹ Важливий прецедент стався уже на початку правління Катерини II. Після війни зі Швецією 1742–1743 рр. Росія окупувала кілька фінських областей, за Абським мирним договором гарантувавши збереження старих прав і привілеїв, у тому числі «шведського права». Однак 1763 р. було звернено увагу на кількох ув'язнених, звинувачених у побитті батьків. За «шведськими правами» побиття батька каралося смертю, проте заграючи з місцевим населенням та йдучи назустріч проханням тих же батьків, 25 вересня 1763 р. усі покарання за даний тип злочину скасовувалися й пом'якшувалися, приєднані фінські провінції відтепер мали користуватися законами, затвердженими російським урядом для своїх прибалтійських провінцій («остзейских губерний») (ПСЗ. — Т. XVI. — № 11936. — С. 386–387).

таковой скамьи и наказания по всей Российской империи (кроме остзейских губерний) не имеется», то російський уряд наказував замінити таке символічне публічне покарання високими грошовими штрафами на користь церкви (по 4 рублі (з обох), якщо це подружня зрада, й по 50 копійок за розкритий блуд з неодружених)²⁰⁰. У такий спосіб царський уряд начебто намагався обмежити передумови дітовбивства у Прибалтиці, хоча про ефективність таких нововведень судити важко.

Таким же чином прагнули й залучити до імперської політики й тих дітей, яких матері не страчували, а підкидали до кірх у Прибалтиці із записками, яке ім'я дитинці дати. Підкинутих дітей вимагали від січня 1770 р. віддавати до виховних будинків у Петербурзі чи Москві й не залишати сиріт²⁰¹.

Наступний етап імперських нововведень також є надзвичайно важливим і цікавим для висвітлення. Йдеться про сенатський указ 9 квітня 1785 р. «Об освидетельствовании служанок, подозреваемых в беременности, чрез повивальную бабку и о непринуждении до воспоследствования тяжкой работы». Йшлося про донесення Ризького й Ревельського губернатора Юрія Броуна щодо оскарження рішення Ревельської палати кримінального суду про покарання дівки Єлло, яка звинувачувалася у вбивстві своєї дитини. Єлло мали покарати биттям прутами «сорок пар», що вживалися в Латвії замість смертної кари. Броун заперечив рішення суду, бо ясних доказів про вбивство не було, крім того служниця Єлло зірвала плід, тяжко працюючи, підіймаючи важкі ночви. Губернатор покликався на просвітницьку риторичку 1763 р., що краще десять винуватців від покарання звільнити, ніж одного невинного покарати. Медична експертиза стояла на боці підозрюваних, до всього було враховано, що Єлло народжувала таємно від господині по холоду під вівчарнею. За клопотанням губернатора Єлло звільнили від тілесного покарання й передали лише на церковне покаяння. Ми ще згадаємо цей прецедент. Але відтепер служанок на території цілої імперії під час підозр про вагітність слід було показувати повитухам й після підтвердження вагітності не змушувати важко працювати²⁰².

²⁰⁰ ПСЗ. — Т. XVI. — № 12113. — С. 688.

²⁰¹ Там само. — Т. XIX. — № 13554. — С. 209–210.

²⁰² ПСЗ. — Т. XXII. — № 16178. — С. 333–335.

І хоча прибалтійські приклади; де, між іншим, селянам дозволялося скаржитися на панів²⁰³ (основних захисників автономних прав), не є надто вже показовими, але їх наявність викликає істотне зацікавлення й дає підстави для порівняння з українськими землями. Адже траплялося, що устрій остзейських провінцій брався як взірець для реформування цілої імперії. Спроби уніфікувати закони й змінити місцеві звичаї в інтересах створення позитивного іміджу викликали потребу імперії не просто змінити, а саме пом'якшити спосіб покарання за дітозгубництво, докладати зусиль для попередження таких злочинів. Дана місія чітко ув'язувалася з інкорпораційними нововведеннями та власне новими моральними приписами й нормами, що мали поширитися на всю імперію. І українські землі не виглядали винятком на цьому тлі.

Реформи та гуманізація правового поля

Певний злам у ставленні до незаконнонароджених дітей на українських землях відбувся після приходу до влади Катерини II, постаті, царювання якої кардинально змінило імперію й заклало основні суперечності в її подальше існування.

Нові зміни у ставленні до жіноцтва з новими принципами виховання передбачав проект генерал-поручика Івана Івановича Бецького²⁰⁴

²⁰³ Досить показовою на цьому тлі стала «справа Клодтів» щодо обмеження судових прав автономій. Поміщики Клодти жорстоко знущалися над десятирічною дівчинкою Тріною, що призвело до її смерті 1777 р. Це було використано імперською владою для показового покарання цих поміщиків (довічне ув'язнення, обидва з подружжя померли в тюрмі 1779 р.), з апеляціями на рішення Гофгеріхта (так називалася вища судова інстанція в остзейських губерніях) та ретельною лікарською експертизою та допитом свідків. Справу порушив новгородський губернатор Яків Сіверс, що був боржником Клодтів. Див.: *Зутис Я. Остзейский вопрос...* — С. 483–488.

²⁰⁴ Іван Бецькой (Бецкой) (1703(4)–1795) був одним із найпомітніших реформаторів доби Катерини II. Будучи позашлюбним сином Івана Юрійовича Трубецького (звідки й взято частину прізвища) та невідомої шведської дворянки, Бецькой був дуже уважним до проблем сирітства та виховання. Та найголовніше, упродовж 1756–1762 рр., перебуваючи за кордоном, Бецькой

щодо відкриття у Москві виховного закладу. Проект було затверджено «височайшим маніфестом» від 1 вересня 1763 р. Саме відкриття такого виховного будинку зі шпиталем для вбогих «родительниц», на думку Бецького, було безпосереднім способом запобігання убивствам дітей²⁰⁵.

Наступні проекти 1763–1766 рр. щодо виховання дітей та жіноцтва теж доволі цікаві²⁰⁶, однак тільки один із них безпосередньо стосується новозаселених українських земель Нової Сербії. Під час реформування цієї території в Новоросійську губернію 1764 р. йшлося про запровадження у Новоросії загальної системи освіти (у тому числі й для дівчат) та відкриття лікарні й дитячих будинків («для приносящих детей») на казенному утриманні²⁰⁷.

Попри все, з імперських інструкцій найцікавішою виявляється складене Іваном Бецьким «Краткое наставление, выбранное из лучших

істотним чином перейнявся духом французької системи освіти, зокрема великий вплив на нього справив основний просвітницький твір з виховання «Еміль» Жан-Жака Руссо (з увагою до батьківства й материнства). Бецькой пропагував необхідність жіночої освіти, створення виховних закладів для опіки над неповнолітніми за взірцем сиротинців Західної Європи. Див.: *Майков П. М. Иван Иванович Бецкой. Опыт его биографии.* — СПб., 1904. — С. 31–74.

²⁰⁵ «Через сие я разумею тех невинных детей, которые злосчастныя, а иногда и безчеловечные матери покидают, оставляют (или что злее) и умерщвляют... Но сколь ни велико в здешнем пространном городе число может быть для бедности откинутых детей; однако то безспорно, что несравненно больше таких, которые едва успев принять дыхание, лишаются оногo в тайне от немилосердных своих родительниц и их безчеловечных помощников или помощниц; между тем однако ж такого беззакония и убийства предостеречь и страхом наказания отвратить не можно...». Бецькой прагне «представить способ, не токмо к доброму и полезному воспитанию сих бедствующих, но и к отвращению безчисленнаго множества убийств, которые как над прошедшими уже на свет, так и заключенными еще в материнской утробе младенцами безчеловечно предпринимаются» (див.: *ПСЗ.* — Т. XVI. — № 11908. — С. 345–346).

²⁰⁶ *ПСЗ.* — Т. XVI. — № 12103. — С. 668–670; № 12154. — С. 742; Т. XVII. — № 12323. — С. 18; № 12591. — С. 605–606; № 12652. — С. 700.

²⁰⁷ *ПСЗ.* — Т. XVI. — № 12099. — С. 667.

авторов с некоторыми физическими примечаниями о воспитании детей от рождения их до юношества», затверджене 16 листопада 1766 р. й розіслане по губерніях у грудні того ж року — що, поза всяким сумнівом, є вінцем просвітницької політики російського уряду щодо виховання²⁰⁸. Але місцеві практики часто йдуть урозріз із урядовими інструкціями. Хоча діяльність у тому напрямі виглядає істотною: 1767 р. спроектовано відкриття сиротинця у Ризі, будинку для підкинутих дітей у Нижньому Новгороді²⁰⁹. Це добре узгоджувалося з тим, що одним із пріоритетів імператриці у Наказі до Комісії зі складання нового Уложення було задекларовано розмноження людності в державі та її виховання²¹⁰.

Ще однією законодавчою ініціативою, яка стосувалася безпосередньо дітей і передбачала обмеження дітозгубництва, стала постанова про виховання залишених батьками дітей віком до п'яти років і передачу їх до Московського чи Петербурзького виховних будинків після досягнення п'ятирічного віку за платню у грудні 1772 р.²¹¹ Державні структури взялися за обмеження кількості сиріт та, власне, забезпечення долі підкинутих немовлят. Ця ініціатива у вигляді інструкцій поширилася й на Слобідську Україну. Нам відомий документ з Ізюмської провінційної канцелярії 1773 р. зі звітністю щодо отримання указу про виховні будинки, «дабы безпризорные и безвиновопогибающие младенцы» виховувалися на місці до певного віку, а потім відвозилися до Москви й Петербургу²¹². Щоправда, жодних відомостей про таких дітей, відправлених з українських територій, немає.

Велика губернська реформа 1775 р. й нові адміністрації та судочинство також змінювали ставлення до низки матерій. Зокрема, новим положенням про губернії запроваджувалася нова структура — «Приказ общественного призрения», що мав опікуватися школами, сиро-

²⁰⁸ Між іншим, у «Наставлении» перший пункт проголошував кардинально новаторський підхід: «Кто оскорбляет беременную женщину, тот рода человеческого злодей» (ПСЗ. — Т. XVII. — № 12785. — С. 1050.)

²⁰⁹ ПСЗ. — Т. XVIII. — № 12926. — С. 162; № 12965. — С. 333; Див. також: № 12957. — С. 290–326; Т. XVII. — № 12591. — С. 605–606.

²¹⁰ ПСЗ. — Т. XVIII. — № 12949. — С. 239–244, 255–257.

²¹¹ ПСЗ. — Т. XIX. — № 13930. — С. 693–696.

²¹² ЦДІАК України. — Ф. 1584. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3.

тинцями, шпиталями, божевільнями та робітними будинками²¹³. Девіанти та постаті поза суспільством могли знайти собі там такий-сякий прихисток. У такий спосіб соціальна база дітозгубництва додатково обмежувалася.

Одним із найгуманніших нововведень системи губерньського правління став совісний суд. Відтепер справи про неповнолітніх, чари та стосунки між близькими родичами мала розглядати саме ця установа, виносячи переважно виправдальні чи лише напучувальні вердикти. Неповнолітня блудниця чи дітозгубниця мала засуджуватися цією незалежною від місцевого судочинства установою²¹⁴. Українські приклади у даному разі доволі цікаві. Нам відомі два збережених фонди совісних судів згаданої доби — Харківського (ф. 56, оп. 1, 1044 справи, Державний архів Харківської області) та Чернігівського (ф. 1894 (вочевидь неповний), 418 справ, Центральний державний історичний архів у місті Києві)²¹⁵. Проглянута документація цих установ спонукає до цікавих висновків. Совісний суд у Харківському намісництві займався безпосередньо своєю компетенцією й розглядав досить зрідка справи про дітозгубниць — лише про неповнолітніх та пов'язаних із чарами. Водночас службовці Чернігівського совісного суду не цілком вірно сприйняли вимоги інструкції про свою компетенцію й через це розглядали кримінальні справи про дітовбивць, виносячи пом'якшувальні вирoki²¹⁶.

²¹³ ПСЗ. — Т. XX. — № 14392. — С. 271 (Гл. XXV).

²¹⁴ Там само. — С. 278–279 (Гл. XXVI). Питання совісного суду та його діяльність на українських землях стали предметом таких досліджень: Андриевский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782 г.)//Киевская старина. — 1891. — Т. XXIV. — № 7. — С. 119–129; Рибаків І. Совісний суд на Україні//Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — К., 1928. — Вип. I (Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. — № 74). — С. 33–44; Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.//СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 258–264.

²¹⁵ Фонд Новгород-Сіверського совісного суду (ЦДІАК України. — Ф. 1845) містить лише 5 справ.

²¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 149, 150, 231, 256, 286, 364 тощо.

80-ті рр. XVIII ст. посилили просвітницьку риторику й увінчалися новими законодавчими ініціативами. Після випадку 1785 р. зі служницею Єлло у Латвії господарям щодо служниць зазначалося: «...когда на служанку будет подозрение, что она беременна, то несмотря на никакие ее отговорки тотчас освидетельствовать чрез знающую бабку; и буде де оказалась бы которая беременною, то бы немедленно извещать кому надлежит, и с того времени уже следуя человеколюбию, не обременять тяжкою работою»²¹⁷. Такі ініціативи навряд чи на практиці дотримувалися щодо служниць і наймичок, однак є досить цікавими як спроби законодавчо підтримати народження дитини й зберегти дитяче життя.

Після губернської реформи 1775 р. й застосування її до Лівобережної та Слобідської України (80-ті рр. XVIII ст.) з новою системою судочинства, справи про дітозгубництво досить рідко трапляються у фондах церковних установ, власне, пов'язані лише з накладенням єпитимій. За згублення дитини судять у повітових судах із вимогами доказів та почасти лікарської експертизи, лише після проведення слідства й суду винні віддавалися церковним інстанціям для несення покут. Риторика про винних і невинних, численні посилання на закони й інструкції складають вагому рису судової документації.

Таким чином, загальноімперські інкорпораційні нововведення певною мірою «гуманізували» простір традиційних відносин, пом'якшили вироки щодо сімейних перипетій, звинувачень у блуді та дітозгубництві. Однак російське законодавство ще вступало у діалог із традиційними поглядами та інакшими нормами імперських окраїн. Це викликало певну правову плутанину.

Досить помітною така плутанина була і у справах про засудження дітозгубниць. Ганна Гладка із села Молочки під Любечем 1782 р. таємно народила позашлюбну дитину, під час пологів вчинила небережність, тому немовля народилося мертве. Почали розглядати справу у Любецькій сотні, продовжили у Городнянському повітовому суді у зв'язку із новим реформуванням управління. За інструкціями щодо губернського управління (глава 7, ст. 113), злочинця повинні були карати в тому місці, де вчинено злочин, що ускладнило покарання. Однак злочинницю висікли батогами й відправили її та коханця

²¹⁷ ПСЗ. — Т. XXII. — № 16178. — С. 335.

на покуту до монастирів²¹⁸. Баришпільську мешканку Параскеву Паламаренкову, що закопала свою живу дитину у перегній і визнала свою провину, за рішенням Київської кримінальної палати висікають батогами й засилають на каторгу без смертної кари²¹⁹.

Вочевидь, пом'якшені вироки щодо таких породіль з розумінням сприймалися й церквою. 1785 р. дівка Явдоха Степанова з-під Гадяча (Чернігівське намісництво) народила від служника Степана Крадченка мертве немовля. За блудне прижиття дитини її відправляють лише на покаєння²²⁰. Уже 1797 р. Явдоху Литвиненко з містечка Нової Басані (Козелецький повіт, Київська губернія), яка жила «непостоянно», народила неживе немовля, яке кинула в колодязь, карають лише накладенням епитимії в Переяславсько-Бориспільській єпархії²²¹. Подібна ситуація мала місце й щодо мешканки села Чернечої слободи, дружини селянина Антона Єфименка, що втопила в колодязі незаконнонародженого хлопчика 1779 р. На неї накладено епитимію на п'ять років (щонеділі ходити до церкви, бити 25 поклонів під час літургії, сповідуватися у духівника)²²². Козацька донька Уляна Комликова (село Бобрин Роменського повіту Чернігівського намісництва) за прижиття блудно дитини та її вбивство засуджено на десять ударів «плетьми» й віддачу на церковне покаєння²²³.

Попри батоги й каторги, держава не зупиняється на досягнутому й поволі продовжує істотно змінювати систему покарань, рухаючись тепер уже в напрямку від покарань тілесних до виховних. Тут виникає важливе питання щодо застосування до реформ у Російській імперії другої половини XVIII ст. концепції дисциплінування соціуму Мішеля Фуко²²⁴. Чи можливе застосування фуколдіанства до Російської імперії?

²¹⁸ ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 4. — Спр. 361. — Арк. 1–3.

²¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 1011. — Арк. 2 і зв.

²²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 351. — Арк. 2.

²²¹ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 3.

²²² ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 2. — Спр. 1377. — Арк. 1.

²²³ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 6675. — Арк. 1.

²²⁴ Основна праця Мішеля Фуко з даного питання видана й у перекладі українською: Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. — К.: Основи, 1998.

Основне історичне підґрунтя сучасної влади за Мішелем Фуко — це поступова зміна форм контролю, коли зокрема поволі тортури замінювалися впродовж другої половини XVIII — першої половини XIX ст. на виховні заходи. Злочинця не стільки карають, скільки намагаються його перевиховати, засоби нагляду й контролю урізноманітнюються, тілесність набуває іншого значення, притулки, в'язниці, школи, фабрики й офіси — створені для поширення дисципліни й нормалізування. У цьому контексті цікавими є думки, що їх опублікував провідний російський інтелектуальний часопис «Новое литературное обозрение» з приводу використання концепцій Мішеля Фуко щодо імперської та радянської російської історії. Лора Енгельштейн, зокрема, не вітала поширення концепцій Фуко на російську історію, занадто вже приклади відходили від західних аналогів, якими послуговувався французький філософ. Гібрид західних вчень та російських реалій, на її думку, не можна визнати вдалим. «Прикладом такого гібриду може слугувати політика російської імператриці Катерини Великої, яка санкціонувала виривання ніздрів у злочинців і таврування їх тіл, водночас фінансуючи прихистки для підкидишів та загально-приступні лікарні»²²⁵. Однак інша знакова для російського інтелектуального поля постать, Олександр Еткінд, зазначає: «в “Нагляда-ти й карати” реформи Катерини Другої з повагою згадуються серед правових реформ західного типу». Фуко черпав приклади з Росії, а за окремими ініціативами Російська імперія випереджала Європу»²²⁶. На думку Еткінда, створення солдатських шкіл, військових поселень — блискучі знахідки для підтвердження тез Фуко. Напевно, найзваженішу позицію в даному разі зайняв Віктор Живов, провідний знавець російської тогочасної культури. Насправді суперечностей і дихотомій щодо використання ідей Фуко стосовно російської історії значно більше, ніж зауважила Л. Енгельштейн, але фуколдіанство — це не метод, а спосіб мислення, і напевно тому на

²²⁵ *Энгельштейн Лора*. «Комбинированная» неразвитость: дисциплина и право в царской и советской России//Новое литературное обозрение. — 2001. — № 49. (<http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/engel-pr.html>). — С. 4.

²²⁶ *Эткінд А.* Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое//Новое литературное обозрение. — 2001. — № 49. (<http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/etkind-pr.html>) — С. 1.

російському ґрунті можна знайти як масу підтверджень концепціям Фуко, як і заперечень їм²²⁷.

Українські землі у складі Російської імперії під цим кутом зору взагалі можна розглядати як суцільний клубок суперечностей. Але, слід віддати належне, ініціативи російського уряду знаходили тут певний відгомін, хоча якість і рівень виконання тих законів та інструкцій — тема окремої розмови. Але дані реформи, зміни в судовій системі, просвітницька риторика так чи інакше змінювали довколишній простір і підводили легітимізаційну основу під вироки про пом'якшення покарань дітозгубницям. Перефразовуючи щойно згаданого Віктора Живова, «фуколдіанець» знайде чимало для свого кошика на грибному полі історії Російської імперії.

Лікарська експертиза

Однак вторгнення держави у сферу дітозгубництва й гуманізація правового поля імперії пов'язувалися не лише з невизначеністю покарань, але й політикою у сфері медицини. На жаль, історія імперської медицини на українських землях досліджена вкрай незадовільно. З 30-х рр. XVIII ст. в основних центрах Слобожанщини й Гетьманщини з'явилися військові лікарі. У 60-х рр., завдяки сприянню імперських чиновників, лікарями забезпечувалися адміністративні (полкові чи провінційні) центри. Підтверджений з Військової колегії указ 27 серпня 1779 р. вимагав «анатомії» убитих людей під час слідства, тобто судово-медична експертиза вводилася в ранг необхідності²²⁸.

Лікарська практика тієї доби з усіма її недоліками усе ж завдавала чутливих ударів по традиційній медицині й традиціях народження дітей. Урешті 20 вересня 1789 р. центральний уряд затвердив «Устав повивальным бабкам», де до обов'язків контрольованих державою повитух входили заборона робити аборти і донесення до владних

²²⁷ Живов В. Что делать с Фуко, занимаясь русской историей?//Новое литературное обозрение. — 2001. — № 49 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/zhivov-pr.html>).

²²⁸ ПСЗ. — Т. XX. — № 14905. — С. 858.

інстанцій про прохання щодо абортів²²⁹. Напевно, остаточним виявом напрямку медичної політики імперії стало запровадження від 19 січня 1797 р. медичних управ у кожній губернії з вимогами звітності та посад лікарів у кожному повіті²³⁰. 30 січня того ж 1797 р. за доповіддю Медичної колегії слід було призначати «повивальних бабок» не лише по губернських містах, але й по повітових з виплатою їм жалування²³¹. Такі кроки контролю за народженням і медичною сферою безпосередньо торкалися й питань дітозгубництва.

У другій половині XVIII ст. до доказів щодо провини дітозгубниці долучилися висновки лікарської експертизи, коли вже не громадський отаман чи представник судових органів, а власне лікар впливав на винесення вердикту. 23 лютого 1768 р. в містечку Лохвиці заарештували циганку Анастасію Янковську, що наймитувала у місцевого козака Петра. Циганка зазначила, що коли почалися перейми, вона вийшла на двір і народила надто велике дитя; вона внесла немовля до хати, де воно й померло. Однак місцевий лікар подав інші відомості: на горлі вісім знаків кривавих, обідраних нігтями, на «потилиць» — вісім, на лівому «стегні» — теж знак кривавий. Та й заховала Янковська дитя собі у скриню²³². Себто усе свідчило про те, що дитину вбито.

Інший такого роду приклад мав місце 1793 р. у селі Гнидинці (Глинського повіту Чернігівського намісництва): Уляна Лисенко прижила дитину з козаком Саввою Щербаченком і наполягала, що немовля народилося неживе. Глинський же лікар Леонтович навпаки ствердив, що дитина народилася живою, тобто мати вбила дитину²³³.

Висновки лікаря були дуже важливими також і у випадках, коли власне належало виправдати позашлюбну породілля. Так, 1784 р. в містечку Носівці (біля Ніжина) піддана графа Кирила Розумовського

²²⁹ Петров Е. Собрание российских законов... — № 31. — С. 132; див. також: ПСЗ — Т. XXIII — № 16804. — С. 76–78 (проблематика абортів — п. 17, с. 78). Цей «Устав» вийшов у один день з «Уставом всем ведомствам Медицинской коллегии» та «Уставом аптекарским» і був продубльований також німецькою мовою (Там само. — № 16805–16806. — С. 78–83). Це були цілеспрямовані кроки заохочення до поширення медичної науки тієї доби, контрольованої державою.

²³⁰ ПСЗ. — Т. XXIV. — № 17743. — С. 287–295.

²³¹ ПСЗ. — Т. XXIV. — № 17773. — С. 312.

²³² ЦДІАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 347. — Арк. 2, 3, 5 і зв.

²³³ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 6026. — Арк. 1, 2.

таємно народила дитину від брата канцеляриста Наливайченка, у якого служила. Мертву дитину жінка закопала в погребі у хазяїна. Звинувачення у дітозгубництві спростувала лікарська експертиза: «Рожденіє онаго было непорядочно и родилось неживым»²³⁴. Інший приклад, уже 1796 р.: поблизу Ромен під час свого весілля Ксенія Оленіченко, увечері вийшовши в сніи, «при темнотѣ», знайшовши в сінях мішок, таємно народила дитину, віднесла й поклала під хлівом мешканця села Довгого Івана Рака. Породіллю виявили, щодо мертвої дитини лікар зазначив, що до народження та була живою, синці та інші «знаки» могли з'явитися «от ненатурального и непорядочного онаго рожде-нія»²³⁵. Подібна історія сталася 1789 р. із Вассою Ковган зі слободи Писарівки (Богодухівська округа Харківського намісництва). Матір-убивця стверджувала, що дитя народила уже мертвим. Лікар же констатував переломлену шию та розчавлену голівку. Васса ж пояснювала це тим, що народжувала сама й витягувала немовля руками²³⁶.

«Непорядочное рожденеіе» — характерна риса для таємних пологів. Втікаючи від сорому бути виявленою й покараною, «блудниця» народжувала таємно часто в абсолютно жакхливих умовах. 1791 р. в Сумах Варвара Рубан народила позашлюбне мертве дитя, яке під час народження ще було живим, але через пошкодження пупка спливило кров'ю і померло²³⁷. 1762 р., народжуючи позашлюбне дитя, Явдоха Сердюченко (м. Китайгород Полтавського полку) сама прорвала горло дитині²³⁸. Анастасія Мірківна із села Лав (біля Сосниці) народила навесні 1777 р. в клуні («де хліб»), довго лежала без будь-чийої допомоги в «болѣзни». Оговтавшись, вона знайшла мертву дівчинку, яку заховала в солому²³⁹. У подібних випадках іноді траплялося, що самі судові інстанції пояснювали «неправильне народження» наслідком психічного стану чи психічної хвороби. Так, 1785 р. Чернігівський совісний суд визнав пологи Мотрони Гриценкової нездалими «от ее малоумія», чому вона й народила мертву дитину²⁴⁰.

²³⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 90. — Арк. 7.

²³⁵ Там само. — Спр. 1409. — Арк. 2 зв.

²³⁶ Сулима М. Грѣхи... — С. 169. Тут помилка в році: 1769 (насправді ж — 1789). Див.: ДАХО. — Ф.282. — Оп. 2. — Спр. 232.

²³⁷ Там само. — С. 171; див. ще приклади: С. 173.

²³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 744. — Арк. 2 зв., 4.

²³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10430. — Арк. 11 зв.

²⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 40.

Як вже зазначалося, часто незаконні породіллі були представницями нижчих соціальних прошарків, як піддана Явдоха Пінчукова («по трех мужьях вдовствующая»), яка народила дитину дорогою до містечка Нових Млинів таємно у снігу лютого 1768 р.²⁴¹ Подібна ситуація сталася із Ганною Жуківною із села Касьянівки (Роменського повіту) 1790 р. узимку. Звинувачена у вбивстві, оскільки було знайдено труп дитини, Ганна визнала блуд на Петрівку 1789 р. Щодо народження дитини, то народила вона 11 листопада на саях, їдучи від двоюрідного брата із Талалаївки. Помітивши, що дитя мертве, кинула його на дорогу. Виправданню Ганни послугував такий факт: візник Чорноклименко зазначав, що навіть не помітив народження (не чув крику, отже дитя було мертве), а його пасажирка лише скаржилася на болі у животі²⁴². Так само вбога вдова Наталія Федорова 1788 р. (Новгород-Сіверське намісництво), народила взимку, за великого снігу під клунею одного із селян, у рівчаку²⁴³. Ще один приклад 1782 р.: Мотрона Кутовенкова (поблизу Лохвиці) 27 грудня незаконно народила дитину; під час народження впала на живіт, бо не було за що їй у хаті триматися й навіть чула голос дитини, але лежачи, придавила коліном, щоб не кричало, лежала «долъ», потім перервала пуповину, та довго не могла встати, після всього помітила, що дитя мертве й заховала його у скриню. Усі свідчення незаконної породіллі були проти неї. Однак припущення місцевого лікаря виправдали звинувачену: той констатував, що дитя от «стужи зазбло», а не від травм²⁴⁴.

Збереглися в архівних фондах і справи про народження дітей із патологіями. Так, від перелюбу мешканців села Одринки (Валківська округа, Харківське намісництво) Василя Колесниченка й Марії Ткаченко народилося рахітичне мертве дитя 1787 р. Лікар Світлицький визнав, що немовля народилося без нігтів і черепа. Винні повинні були після відшмагання нагайками за блуд відправитися на епитимію на сім років з дворічним перебуванням у монастирі²⁴⁵.

Але навіть лікарська експертиза не була остаточно визначальною для винесення виправдального чи обвинувального вироку щодо дітозгубниць. Цікавий прецедент стався 1786 р. в містечку Борзні. Двадцятидворічна вдова Пелагія Чеховичева народила, як вона стверджувала,

²⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 348. — Арк. 3.

²⁴² ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 4499. — Арк. 1 і зв.

²⁴³ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 3.

²⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 177. — Арк. 12 і зв.

²⁴⁵ Сулима М. Грѣхи... — С. 170.

мертву дитину, труп якої закопала у хаті під лавою, у ямці, виритій поросям. Сама звинувачена стверджувала, що рухів дитини не відчувала; народивши, сіла на порозі й тримала дитя, бризкала на нього водою, але воно не дихало. На восьмий день труп дитини відшукали. Лікарська експертиза борзенського лікаря Павла Каменецького була невтішною для породіллі: обличчя й шия дитини були синіми, а рот повний землі. Виходило, що Чеховичева поховала живу дитину, придавивши її за шию й набивши у рота землі. Важкої роботи, аби скинути дитя, вдова не робила. Виправдань не було й тому, що Пелагія приховала народження дитини, не оголосила про це навіть своїй матері Марії Шевченковій і тим більше нікому іншому. Смертну кару за Статутом замінили на довічне заслання. Однак справа потрапила на перегляд до намісницької канцелярії Петра Рум'янцева-Задунайського й намісницького суду. Рішення було несподіваним: винуватиці повірили, наказали лише висікти нагайками й відправити додому на поруки. Про лікарську ж експертизу й висновки зазначили, що ті непевні, оскільки огляд проводився на восьмий день після поховання²⁴⁶.

Загалом, слід відзначити, що лікар ставав поволі частиною народної культури та народного трибу життя, внаслідок чого сам підпадав під поширені девіації. Так, Микола Сулима переповідає архівну справу 1771 р. про лікаря Павла Зимовича (Київська духовна консисторія) та дружину лікаря Сили Митрофанова, Палажку, яка народила від Зимовича двох позашлюбних дітей і змовилася з коханцем отруїти чоловіка²⁴⁷.

У цілому ж ідеологія Просвітництва і модернізації справляла позитивний вплив на становище жіноцтва, зокрема, у справі дітонародження змушувала переглянути низку антигігієнічних та нездалих з медичної точки зору заходів, притаманних процедурам народження дитини у традиційному суспільстві. Але слід окремо наголосити, що справжні зміни у медичній сфері на теренах Російської імперії стали можливими завдяки посильній заміні закордонних лікарів (переважно німців і французів) на вихідців із власних земель. Ця політика почала проявлятися ще за правління імператриці Єлизавети Петрівни і разом із низкою інших вагомих заходів (ліквідацією внутрішніх митниць та заснуванням Московського університету) була доволі ефективним централізаторським засобом. Однак тут виникає одне істотне питання, пов'язане з тим, що імперська медична політика проводилася часто

²⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 389. — Арк. 2, 6, 8 зв., 11.

²⁴⁷ Сулима М. Грѣхи... — С. 136–137.

лікарями українського походження, непропорційно велика частка тогочасних лікарів були родом із Гетьманщини чи Слобожанщини.

Проблему підготовки місцевих кадрів для медицини чи не першим спробував вирішити директор Медичної канцелярії (1742–1760 рр.) Павло Кондоїді, усунувши тим самим засилля не надто комунікабельних і недружніх до місцевого населення «німців». Кондоїді рішуче змінив систему викладання в медичних школах. Та найголовніше, до свого переїзду в Петербург грек Кондоїді тривалий час жив в Україні, займаючи посаду штаб-лікаря. Майбутній керівник Медичної канцелярії мав нагоду спостерігати за навчанням у Києві, Харкові, Чернігові та Переяславі, де особлива увага приділялася латині — мові медицини. Й власне це дало вагомі підстави для вербування студентів українських «семінарій» до медичних закладів²⁴⁸. Так чи інакше, починаючи із середини XVIII ст., навчальні заклади України стають основними постачальниками кадрів для медичних шкіл²⁴⁹. Цвіт російської медицини — Костянтин Щепін, Олександр Шумлянський, Мартин Тереховський, Нестор Максимович-Амбодик, Федір Політковський, Данило Самойлович та й, власне, Опанас Шафонський тощо — були спочатку студентами Київської чи інших українських «колегій», і лише згодом отримали медичну освіту²⁵⁰.

Однак ця теза ще потребує ретельних студій і підтверджень. Уточнення даних щодо лікарів може змусити дещо переоцінити взаємовплив між імперським центром і українською провінцією. Адже українські землі в ті часи виконували роль важливої бази інтелектуального та виробничого потенціалу для імперії²⁵¹. Може бути, що й перетворення правового

²⁴⁸ ПСЗ. — Т. XIV. — № 10196 (14 марта 1754, Синодский). — С. 37–39; № 10354 (9 февраля 1755, Синодский). — С. 307.

²⁴⁹ *Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю.* Історія медицини: Навч. посібник. — 4-е вид., випр. і доп. — К., 1991. — С. 221.

²⁵⁰ Це дало підстави писати про цих лікарів як уособлення української медицини і про вплив українців на становлення російської медичної системи. Див.: *Плющ В.* Нариси з історії української медичної науки та освіти. — Кн. 1 (Від початків української державности до XIX століття). — Мюнхен, 1970.

²⁵¹ Про вплив українців на імперську політику й ставлення до української еліти з боку імперських кіл див.: *Каппелер А.* Мазепинці, малороси, хохли. Українці в етнічній ієрархії Російської імперії//Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 3–12. Власне, на другу половину XVIII ст. припадають посутні зміни. «Зрадливих мазепинців» замінюють «вірні малороси»

поля з виключно карального на більшою мірою виховне, «гуманізація» взаємин і ставлення до жінки й дитини на українських землях були пов'язані часто з місцевими вихідцями, які мали вплив на здійснення імперської політики чи навіть були безпосередніми її організаторами. Однак студії над діяльністю українських персоналій з високим імперським статусом, а також тих людей, які втілювали їх просвітницькі плани, у тому числі й серед місцевого лікарства — справа майбутнього.

Подальші зміни у судовій системі

Як уже було зазначено, не лише лікарська експертиза ставала на боці «дітозгубниць». Судові інстанції пом'якшували вироки щодо звинувачених у дітозгубництві: «Въчная ссылка вмѣсто казни»²⁵². Себто розвиток судової системи з притаманною їй плутаниною та спробами підвести під загальноімперський копил місцеві закони відбувався у напрямку посилення толеранції. Твердження уже згадуваної Ганни Балицької, що вона випадково пошкодила плід, що дитя народилося передчасно, семимісячним, було взято судом до уваги. Сама звинувачувана не визнавала провини, обстоюючи випадковість абортів. Глухівський нижній земський суд, розглядаючи справу Балицької з 1792 р. протягом тривалого часу, зрештою визначив лише заслати її у «смирительный дом на год», попри тлумачення Литовського статуту про страту дітозгубниць²⁵³. Збереглася й справа щодо «неучинения» Новгород-Сіверським нижнім земським судом розгляду справи незаконної породіллі 80-х рр. XVIII ст. Донька сотенного осавула Севастьяна Калієнка Олександра блудно прижила дитину, але її не було покарано взагалі, про що донесли повірений графа Кирила Розумовського Дем'ян Бикович та піддана Уляна Телегузова²⁵⁴.

Важливою заувагою щодо винесення суворих вердиктів був урядовий указ суддям від 10 лютого 1763 р., що краще «винного освободить, нежели невинного истязать». Це риторичне зауваження використовувалося щодо дітозгубниць, які самі стверджували, що народили мертве

(Кирило Розумовський, Петро Завадовський, Олександр Безбородько, Віктор Кочубей), що мали безпосередній вплив не тільки на здійснення, а й на організацію імперської політики.

²⁵² ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 171. — Арк. 11; Спр. 164. — Арк. 18; Спр. 1409. — Арк. 2 зв.; Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 10429. — Арк. 26.

²⁵³ ДАЧО. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 8 зв., 11.

²⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 206. — Оп. 5. — Спр. 245. — Арк. 2.

дитя. Так, цю формулу застосовує намісницький Чернігівський суд щодо вдови з Борзни Пелагії Чеховичевої 1786 р.²⁵⁵

Вочевидь, 1786 р. на цей указ у Чернігівському верхньому земському суді покликалися особливо охоче. Того ж таки року і знову із Борзни було передано справу про ічнянську мешканку (піддану Григорія «Галагана») Феодосію Ільченкову й Федора Майдебурця (Яценка) за беззаконне прижиття й убивство немовляти. Вину виявили батьки Феодосії, знайшовши закривавлену сорочку. Обоє карають за блудодійство нагайками, залишаючи вільними. Однак невдовзі з'явилося звинувачення у дітозгубництві: Феодосія визнала, що народила дитину неживою у домі батька й поклала у ямку, прикривши колодочкою. Була й вагома причина для викидня, бо «дівка» виносила перед тим із хати діжку із сирівцем (квасом). Лікарська експертиза «младенця» виявилася доволі своєрідною. Лікар Тривулинський знайшов на трупику довкола горла синець, але від чого походить гематома — чи від зумисності, чи від негігієнічних пологів — Тривулинський не взявся стверджувати. Перегляд справи у Чернігові знову завершився посиленням на указ від 10 лютого 1763 р., що краще винного відпустити, ніж невинного покарати. І хоча зумисне аборткування (діжка із сирівцем) було помітне, Феодосію передали до церковних інстанцій нести епитимію²⁵⁶.

Отже, нова державна судово-каральна система ставилася до горопак-породіль значно поблажливіше, ніж Литовський статут чи українське звичаєве право. Маса справ кінця 70–90-х років XVIII ст. про покарання убивств незаконнонароджених дітей переглядалися у вищих намісницьких інстанціях, зокрема, у Чернігівському та Новгород-Сіверському верхніх земських судах (з документації якого ми й взяли частину даних — ф. 1508, 1510 ЦДІАК України), намісницьких правліннях. Подібна ситуація мала місце напевно й у Київському намісництві, хоча нам трапилася з приводу таких переглядів лише одна справа. 1792 р. до Київського намісницького правління надійшла справа з Київського міського магістрату про «дівку» Марію Колостойлову щодо незаконного прижиття й підозри у вбивстві нею дитини. Колостойлову мали покарати «плетьми» й вислати в робітний дім до одного з повітових міст намісництва. Верхня інстанція замінила робітний дім церковним покаанням і засланням до дівочого монастиря²⁵⁷.

²⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 389. — Арк. 12.

²⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 417. — Арк. 1, 4, 11 і зв., 14 зв., 15, 16.

²⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 1801. — Арк. 2.

До всього, переглядом таких справ у колишній Гетьманщині займалася нерідко канцелярія генерал-губернатора Петра Рум'янцева. Сам малоросійський губернатор і його канцеляристи були прихильниками просвітницьких ідей й боротьби із забобонами. Зокрема, 28 серпня 1767 р. із Глухівського духовного правління до канцелярії Петра Рум'янцева доправили «дівку» Євгенію та жінку Параску Парталиху, яка за допомогою житньої та ярої соломи чинила дії, що мали викликати сліпоту. «Невѣжество, противное разуму и вѣры»²⁵⁸ — зазначили про ту справу в канцелярії Другої Малоросійської колегії. Тобто просвітницька риторика була притаманна не лише імперській владі з Петербурга, але й її представникам на українських землях після скасування козацьких автономій.

Так, 1785 р. до Рум'янцева були направлені справи про дітозгубниць з Новгород-Сіверського намісницького правління²⁵⁹. Перегляд цих справ істотно пом'якшував вирок.

1788 р. Вдова Наталія Федорова таємно народила взимку надворі мертву дитину й закопала її у сніг. Під час відлиги мертве дитя виявили й швидко знайшли винну породіллю. Новгород-Сіверський нижній суд оглянув справу й дійшов висновку, що вдова зумисне народжувала взимку на дворі, «дабы избѣжать стыда» й власне тим зробилася вбивцею. Усі зводи законів (Соборне Уложення — гл. 22, ст. 26, Литовський статут — розділ 11, арт. 60, право цісарське — арт. 80) свідчили про один вирок — страту. Але після такого вердикту справу переглянув Новгород-Сіверський верхній суд, що виніс вирок висікти винну батою, вирвати ніздрі й відправити на роботи в Херсон. Однак вдова не визнавала своєї провини й почала твердити під присягою, що насправді народила живу дитину й випадково впустила її у сніг і від того немовля померло. Себто стався нещасний випадок й вона не причетна до вбивства дитини й такого наміру не мала. Вирок дещо пом'якшили — після батога без виривання ніздрів Наталію Федорову усе ж заслали на роботи до того ж Херсону²⁶⁰.

З початку 80-х рр. XVIII ст. судді прагнули враховувати й вік злочинниць. 31 серпня 1783 р. мешканка села Ціпків (біля Гадяча) Ірина Гаштівна народила дитя й кинула його живим у колодязь. Під час

²⁵⁸ *ІРНБУВ*. — Ф. П. — Спр. 4976. — Арк. 1.

²⁵⁹ *ДАЧО*. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 2. Йдеться про справи щодо Уляни Поліщукової за народження буцімто мертвої дитини; вдови Наталії Стефанової за народження й кидання в колодязь незаконнонародженої дитини; Анастасії Бучної за ненавмисне утоплення чужого малолітнього хлопчика.

²⁶⁰ *ДАЧО*. — Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 4 і зв.

допитів жінка не могла точно сказати, скільки їй років, говорячи, що напевно їй 16, тоді як її мати свідчила, що Ірині 18. Слідство з'ясовувало, чи виповнилося підозрюваній на момент учинення злочину 18 років. Перегляд метричних книг дозволив з'ясувати, що убивця була 19-річною й мала нести повне покарання²⁶¹. Неповнолітніх же злочинниць мав судити совісний суд, покарання якого були досить м'якими.

Саме на початку 80-х рр. в українських губерніях поширився й загальноімперський інститут совісного суду. Переважно рішення цього суду були не каральними, а напучувальними. 1786 р. балаклійський мешканець (Ізюмська округа, Харківське намісництво) Семен Малігонов прижив блудно від дівки Марії Бондаренкової немовля. Дитина померла, після чого породілля була звинувачена у вбивстві. Малігонов не визнавав свою провину щодо вбивства, але визнав свій блуд із Бондаренковою. Його покарали батою, віддали на поруки, а оскільки він був придатним до військової служби, то «віддали у москалі». Проблема постала, що робити з дітозгубницею? За «Соборним Уложением», за яким подібно до росіян судили на Слобожанщині, така злочинниця мала бути скарана на горло, але згідно з указом 1754 р. її вирішено було, покаравши батою, відправити на довічне заслання. Але Марія виявилася неповнолітньою. У зв'язку з цим справу передано до Харківського совісного суду, де до всього виявилось, що в обвинуваченій немає батьків. Совісний суд виніс цілком поблажливе рішення: віддати винну родичам для догляду й щоб публічно її «увіщевал» тамошній священик щонеділі й у святкові дні при зібранні народу в церкві, про що й відписано до Ізюмського духовного правління. Тобто винуватиця понесла лише символічне публічне покарання²⁶².

Так само чітко винних у злочині Устину Горбаненко і Тимофія Линника, котрий вбив свою позашлюбну дитину за згодою її матері, обох замість смертної кари відправляють на довічне заслання²⁶³. Згадуване вище досить жорстоке убивство Христиною Щербаченківною дитини, залишеної свиням, згідно з Литовським статуту мало каратися смертю. Однак згідно з маніфестом Катерини II від 7 серпня 1782 р., підтверджуючи попереднє законодавство, засудження на страту замінювалося роботами²⁶⁴. Матір і доньку Савенкових із Почепа весною

²⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 164. — Арк. 17.

²⁶² ЦДІАК України. — Ф. 1989. — Оп. 1. — Спр. 384. — Арк. 1–2.

²⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 4470. — Арк. 1.

²⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1508. — Оп. 2. — Спр. 178. — Арк. 17.

1784 р. мали покарати за вбивство й приховування мертвої дитини на горло, але згідно з указом від 30 вересня 1754 р. їх помилувано, висічено батою і заслано на роботи до Херсона²⁶⁵.

Навряд чи пом'якшення вироків та уникнення публічних страт і покарань істотно сприяли зменшенню випадків дітозгубництва. Однак така практика відповідає тим тенденціям, які поволи зароджувалися в Європі у другій половині XVIII ст. й певним чином мали бодай невеликий відгомін і на українських землях у складі Російської імперії.

Період другої половини XVIII—першої половини XIX ст. дослідники вважають визначним в історії родини. Тривалий потік економічних благ, який, на думку Дж. Кордуелла, був спрямований у традиційному суспільстві від молодших генерацій до старших, повернув на 180 градусів²⁶⁶. Якщо в центрі старої родини стояв авторитет батька й управління домом, то життя сучасної родини будується залежно від дитини та її майбутнього. Убивство дитини стало більше ніж злочином, таврованим суспільством і державою, це стало запереченням низки вагомих соціальних ролей і великою моральною травмою. Суспільне значення інфантициду значно зросло.

Чи можна пристати до цієї точки зору, виходячи з наявного у нас матеріалу? Певно можемо сказати: як саме змінювалося ставлення до дитини, у тому числі й ненародженої, в українській родині й чи змінювалося узагалі — тематика подальших студій. Нашим завданням було лише показати підґрунтя майбутніх суспільних змін перед часом руйнації традиційних відносин, оцінити місце просвітницької риторики та подати деякі зауваги до характеристики традиційного світу.

²⁶⁵ ДАЧО.– Ф. 712. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 14 зв.

²⁶⁶ Цит. за: Вишневский А.Г. Место исторического знания в изучении прокреативного поведения в СССР//Вишневский А. Г. Избранные демографические труды в двух томах. — М.: Наука, 2005. — Т. 1. — С. 258.

Висновок

Насамперед треба зазначити, що автор є прихильником думки, що перебіг дослідження не менш важливий, ніж його результати. Першу доповідь з питань дітозгубництва на Лівобережній і Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. я мав у листопаді 2007 р. на Міждисциплінарному семінарі при Товаристві дослідників історії Центрально-Східної Європи в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». За підсумками тієї доповіді я отримав масу зауважень, за що й дякую учасникам семінару. Перепрошую, що не до всіх прислухався. Найголовніші зауваження — поспішність висновків і згущення фактів. Щодо останнього повторю, що в даному випадку розглядаю ексцеси, винятки, девіації. Висновків мені радили уникати взагалі, усе є в тексті й відповідних розділах. Але дослідницьке сумління не дозволило мені того зробити. Як науковець зазначу, що, цілком можливо, після конструктивної критики й нових знахідок і дискусій я зміню докорінно свої погляди, але наразі вони подібні до тих, які я вперше зробив, вивчаючи архівні справи два роки тому. Головний висновок: цінність новонародженого немовляти не була засадничою. Психологія матері прив'язувалася не стільки до немовляти, як до дитини старшого віку.

Розгляд питання про дітозгубництво змушує обережно констатувати кілька тез: про пригнічене становище жінки в тогочасному соціумі; про неусталеність архетипу «материнства» з точки зору усвідомлення специфіки новонародженого як окремого беззахисного світу, можливість розглядати цей архетип як соціальну конструкцію пізнішого часу; про громадський контроль як важливу складову соціального порядку. Ці тези досі залишалися поза ретельною увагою історика. Відповідно до них, важливу для романтика рису «української вдачі» — «індивідуалізм» — можна також демонтувати, показавши, що традиційна етнічна спільнота мала низку авторитарних рис, що не сприяли постанню самостійного індивіда.

Під час розгляду даної тематики натрапляємо на одну із засадничих дихотомій суспільного життя: з одного боку, суспільство докладає усіх зусиль для належної статевої поведінки, тавруючи блуд до шлюбу

й покриток. З другого боку, саме зневага й майбутнє таврування змушують блудниць йти на злочин, приховувати вагітність та вбивати народжену чи ненароджену дитину. Вторгнення держави у сферу контролю над особистим життям із лікарською експертизою, апеляціями в судах і поблажливим просвітницьким ставленням до дітовбивць змінюють суворі покарання на м'якші вирoki. Однак за статистичною таблицею дітовбивства в Російській імперії протягом 1875–1893 рр. (подана в роботі Михайла Гернета) натрапляємо на вагому річ: найбільше дітозгубниць виявлено в «українських» та «білоруських» губерніях²⁶⁷, де тривалий час (ледь не до 30-х рр. XIX ст.) панував суворий до цього злочину Литовський статут. Де знайти пояснення поширенню цього явища?

Напевно, слід визнати, що дітовбивство часто пов'язувалося із аборткуванням, самостійним народженням дитини (дабы избежать стыда) тощо. Слід було уникати таких ексцесів без шкоди для шлюбу й родини не лише як основної ланки спільноти, але й контрольованого осередку. Це було складним завданням. В умовах традиційного патріархального суспільства саме державна влада, починаючи з другої половини XVIII ст., хоча дуже й дуже поступово, сприяла емансипації жіноцтва. Це великий процес зародження принципово інакших засад стосунків між чоловіком і жінкою на теренах неоднозначної Східної Європи.

²⁶⁷ Гернет М. Н. Детоубийство... — С.75.

Список умовних скорочень

ДАСО	— Державний архів Сумської області.
ДАХО	— Державний архів Харківської області.
ДАЧО	— Державний архів Чернігівської області.
ІРНБУВ	— Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.
ПСЗ	— Полное собрание законов Российской империи. — Изд. 1-е. — СПб., 1830.
ЦДІАК України	— Центральний державний історичний архів України в місті Києві.

Джерела і література

Архівні джерела

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського:

- Ф. II. Історичні матеріали.
- Ф. IX. Фортеця святої Єлизавети (1753–1821).
- Ф. 61. Кістяковський Олександр Федорович.

Центральний державний історичний архів у місті Києві:

- Ф. 54. Друга Малоросійська колегія (1764–1786).
- Ф. 56. Малоросійський Генеральний суд (1708–1786).
- Ф. 193 Київське намісницьке правління (1780–1799).
- Ф. 204. Чернігівське намісницьке правління (1781–1796).
- Ф. 206. Новгород-Сіверське намісницьке правління (1781–1796).
- Ф. 485. Київська палата кримінального суду (1781–1796), (1831–1871).
- Ф. 763. Канцелярія малоросійського генерал-губернатора (1765–1796).
- Ф. 990. Переяславсько-Бориспільська єпархія (1733–1785).
- Ф. 1508. Чернігівський верхній земський суд (1781–1797).
- Ф. 1510. Новгород-Сіверський верхній земський суд (1782–1797).
- Ф. 1584. Ізюмська провінційна канцелярія (1763–1780).
- Ф. 1725. Харківська полкова канцелярія (1664–1765).
- Ф. 1807. Острогозька провінційна канцелярія (1765–1780).
- Ф. 1894. Чернігівський совісний суд (1781–1796).
- Ф. 1904 Краснокутська нижня розправа (1780–1797).
- Ф. 1959. Канцелярія харківського і воронезького генерал-губернатора (1781–1796).
- Ф. 1989. Ізюмське духовне правління (1702–1840).
- Ф. 2007. Харківське духовне правління (1718–1799).

Державний архів Сумської області:

Ф. 960. Роменське духовне правління.

Державний архів Харківської області:

Ф. 56. Харківський совісний суд.

Ф. 282. Богодухівський верхній земський суд.

Ф. 284. Валківський верхній земський суд.

Ф. 287. Ізюмський верхній земський суд.

Державний архів Чернігівської області:

Ф. 712 Новгород-Сіверське духовне правління.

Опубліковані документи

Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України)/Підгот. до видання В. А. Передрієнко. — К.: Наук. думка, 1976.

[Петров Егор]. Собрание российских законов о медицинском управлении с присовокуплением во первых, краткого обозрения устройства в России Врачебной части, и во вторых, постановлений правительства по предмету наук медицинской, фармацевтической, ветеринарной и принадлежащей к ним судной медицины и полиции медицинской/Сост. Е. Петров. — СПб., 1826.

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. V (1713–1719).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. VI (1720–1722).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XIII (1748–1753).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XIV (1754–1756).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XV (1757–1762).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XVI (1762–1764).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XVII (1765–1766).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XVIII (1767–1769).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XIX (1770–1774).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XX (1775–1780).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XXI (1781–1783).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XXII (1784–1788).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XXIII (1789–6 ноября 1796).

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. XXIV (6 ноября 1796–1797).

Права, по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года/Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879.

Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. — М., 1907.

Тогочасне висвітлення

Боплан Гійом Левассер де. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький/Пер. з фр., прим. та передм. Я. І. Кравця. — Львів, 1990.

Гаятовський Іоаникій. Грѣхи розмаитїи//Гаятовський І. Ключ розуміння/Підг. вид. І. П. Чепіга. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 372–387.

Гизель І. Мир с Богом ч[е]ловѣку или покаяніе святое примиряющее Богови члвѣка ученіем о[т] писанія с[вя]того и учит[е]лей церковных, собранным в святой Великой чудотворной Лаврѣ Киево-Печерской ... — К., 1669.

Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. — К.: Наук. думка, 1971.

[Калиновський Г.] *Описание свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ Малой Россіи и в Слободской Украинской губерніи також и в Великороссійскихъ слободахъ, поселенныхъ малороссіянами употребляемыхъ, сочиненное Григоріемъ Калиновскимъ, армейскихъ пехотныхъ полковъ, состоящихъ в Украинской дивизіи, прапорщи-комъ.* — СПб., 1776.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1991.

Ригельман А. Літописна оповідь про Малу Росію... (Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сейчас при своих местах обитают). — К.: Либідь, 1995.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное в 1786 году. — К., 1851.

Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорозжців та козаків України або Малоросії/Пер. з фр. В. Коптілов. — К.: Український письменник, 1994.

Етнографічні зібрання

Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину//Матеріяли до українсько-руської етнології, видає Етнографічна Комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. — 1919. — Т. XIX—XX. — С. 249—389.

Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю//Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. — К., 1928. — № 59.

[Чубинский П]. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом, Юго-западным отделом. Материалы

и исследования, собранные П. П. Чубинским. — Т. 5: Песни любовные, бытовые и шуточные. — СПб., 1874.

Українські народні думи. — Т. 2 Корпусу. Тексти 14–33 і вступ Катерини Грушевської // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. — Т. 56. — К.: Пролетар, 1931.

Монографії, статті, підручники, рецензії

Андреевский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782 г.) // Киевская старина. — 1891. — Т. XXIV. — № 7. — С. 119–129.

Аръес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. — Екатеринбург, 1999.

Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). — Харьков, 1905. — Т. 1.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків: Основа, 1990.

Боровиковский А. Женская доля по малороссийским песням. Очерк из малороссийской поэзии. — СПб., 1879.

Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и в других странах. — СПб.: В. Ф. Киршбаум, 1910.

Верхратський С. А. З історії медицини на Україні за XVI–XVIII ст. // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. — К., 1957.

Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини: Навч. посібник. — 4-е вид., випр. і доп. — К., 1991.

Вишневский А. Г. Место исторического знания в изучении прокреативного поведения в СССР // Вишневский А. Г. Избранные демографические труды в двух томах. — М.: Наука, 2005. — Т. 1. — С. 257–281.

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995.

Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — К.: Наук. думка, 1981.

Гернет М. Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование. — М., 1912.

Демидов В.А. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии (окончание)//Харьковский сборник. — Вып. 9. — 1895. — С. 100–128.

Довнар-Запольский М. Женская доля в песнях пинчуков//Этнографическое обозрение. — 1891. — № 2. — С. 42–58.

Живов В. Что делать с Фуко, занимаясь русской историей?//Новое литературное обозрение. — 2001. — № 49 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/zhivov-pr.html>).

Зутис Ян. Остзейский вопрос в XVIII веке. — Рига, 1946.

Каптелер А. Мазепинці, малороси, хохли. Українці в етнічній ієрархії Російської імперії//Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 3–12.

Кись О. А. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа//Социальная история. Ежегодник. 2003: Женская и гендерная история. — М., 2003. — С. 156–172.

Клиническая психиатрия. Под редакцией профессора Н. Е. Бачерикова. — Киев: Здоровье, 1980.

Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии//Этнографическое обозрение. — 1891. — № 2. — С. 141–149.

Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К.: Основи, 1996.

Кон И. С. Ребенок и общество (Историко-этнографическая перспектива). — М., 1988.

Котляревський І. Енеїда. — К.: Дніпро, 1988.

Лазаревский А. М. (А. Л-скій) Судебная «инквизиция» в бывшей Гетманщине//Киевская старина. — 1886. — Т. XIV. — № 1. — С. 195–198.

Лебедев А. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности (по архивным документам). — Харьков, 1902.

Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.//Киевская старина. — 1901. — Т. LXXII. — № 1. — С. 3–36; № 2. — С. 180–216; № 3. — С. 368–395; Т. LXXIII. — № 5. — С. 149–182; Т. LXXIV. — № 7–8. — С. 169–209; № 9. — С. 401–430; Т. LXXV. — № 10. — С. 45–76; № 11 — С. 223–255; № 12. — С. 424–471.

Левицький О. Суд над матерями злочинницями в давній Україні //Правник. — 1918. — Ч. 2. — С. 8–13.

Летурно Ш. Социология, основанная на этнографии. — СПб., 1896.

Логвин Н. Родильна обрядовість українців: минуле та сучасне //Родовід. — 1994. — № 7. — С. 38–43.

Ломброзо Чезаре. Женщина преступница и проститутка/Ломброзо Чезаре. Гениальность и помешательство (Параллель между великими людьми и помешанными). Женщина преступница и проститутка. Любовь и помешательство. — Минск: Попури, 2000.

Майков П. М. Иван Иванович Бецкой. Опыт его биографии. — СПб., 1904.

Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. //СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 243–264.

Маслійчук В. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст.//Народна творчість і етнографія. — 2008. — № 4. (У друці).

Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007.

Миронов Б. Н. Социальная история России (XVIII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — СПб., 1999. — Т. 1.

[Нос С.] С. фон Нос. «Покрытка»//Киевская старина. — 1882. — Т. 1. — № 2. — С. 427–429.

Парамонов А. История харьковской проституции до 1916 года//Харьковский исторический альманах. — Осень 2002. — Харьков: Райдер, 2002. — С. 29–36.

Пархоменко В. Конец старой Малороссии (1733–1786 гг. в истории Левобережной Украины)//Киевская старина. — 1905. — Т. ХСІ. — № 11–12. — С. 343–349.

Пилипенко Н. І. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. — Харків, 2006. — Вип. 9. — С. 69–82.

Плохинский М. Цыгане старой Малороссии (по архивным документам)//Этнографическое обозрение. — 1890. — № 4. — С. 95–117.

Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. — Кн. 1 (Від початків української державности до 19 століття). — Мюнхен, 1970.

Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К.: Выща школа, 1988.

Рибаків І. Совісний суд на Україні//Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — К., 1928. — Вип. I (Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. — № 74). — С. 33–44.

Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.)//Терга cossacorum. Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 456–477.

Склокін В. «Малоросійські» і «великоросійські» землі в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст.//Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. — Харків, 2006. — Т. 12. — С. 33–42.

Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. — М., 1877.

Сулита М. Грѣхи розмаитїи. Єпитимїйні справи XVII—XVIII ст. — К.: Фенікс, 2005.

Чернышев Н. Н. Michael von Zmygrodski. Die Mutter bei den Völkern des arischen Stammes. München, 1886 (Михаил фон Змигродский. Мать у народов арийского племени)//Киевская старина. — 1887. — Т. XIX. — № 9. — С. 159–174.

Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии//Записки императорского русского географического общества по отделу этнографии. — Т. 2. — СПб., 1869. — С. 677–715.

Шарко Е. Из области суеверий малоруссов Черниговской губернии //Этнографическое обозрение. — 1891. — № 1. — С. 168–175.

Энгельштейн Лора. «Комбинированная» неразвитость: дисциплина и право в царской и советской России//Новое литературное обозрение. — 2001. — № 49 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/engel-pr.html>).

Эткинд А. Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое//Новое литературное обозрение. — 2001. — № 49 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/etkind-pr.html>).

Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів. Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830/Серія «Західна історіографія України». — Вип. 2. — К.: Основи, 1996//Сучасність. — 1997. — № 9. — С. 145–149.

Badinter Elisabeth. Mother Love. — New York, 1981.

Bausinger Hermann, Jeggle Utz, Korff Gottfried, Scharfe Martin. Grundzüge der Volkskunde. — Darmstadt, 1993.

Gîrla Lilia. Pruncuciderea. Analiză juridico-penală si criminologica. — Chişinău, 2005.

McDonagh Josephine. Child Murder and British Culture, 1720–1900. — New-York, Cambridge, 2003.

O'Connort Anne. Child murderess and dead child traditions. A Comparative Study. — Helsinki, 1991.

Raeff Marc. The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach//American historical review. — 1975. — Vol. 80. — P. 1221–1243.

Vaan Richard T. The Youth of Centuries of Childhood//History and Theory. — 1982. — Vol. 21. — № 2. — P. 279–297.

Żołędź-Strzelczyk Dorota. Dziecko w dawnej Polsce. — Poznań, 2006.

Іменний покажчик

- Акуленко Февронія 46
Акуленко Федір, міхнівський купець 46
Алексєєнко Агафія 45
Алексєєнко Лесько 45
Алексєєнко Марія, жителька Харкова 36
Андрієвський Олексій, історик 79, 101
Андрійцева Меланія, жителька м. Харкова 29
Анікеєнко Ілько, дитина 18
Анікеєнко Калина, дитина 18
Анікеєнко Тетяна 18
Анікеєнко Харитон, обиватель 18
Апостол Данило, гетьман 31
Ар'є (Ар'єс) Філіп (Ariÿs Philippe), французький історик 62, 101
Аристотель, давньогрецький філософ 8
- Бабиченко Сила, дворовий 39
Бабиченкова Параска 67, 68
Багалій Дмитро, історик 19, 49, 101
Бадінте Елізабет (Badinter Elisabeth), філософ-феміністка 63, 105
Бажан Микола, український поет 6
Балицька Ганна, козачка 37, 50, 51, 62, 89
Балицький Федір, березівський козак, карабінер 37
Барвінський Адам, роменський міщанин 36
Баузінгер Герман (Bausinger Hermann), німецький етнограф 16, 105
Бахофен Йоганн Якоб (Bachofen Johann Jakob), швайцарський етнограф, юрист 11
Бачеріков Микола, психіатр 60, 102
Безбородько Олександр, канцлер Російської імперії 89
Бекеша Іоан, ізюмський священик 58
Беккарія Чезаре (Beccaria Cesare), італійський правник 71
Бентам Джеремі (Bentham Jeremy), англійський філософ, юрист 71
Бережний Семен, підданий 43
Березовська Дарія, піддана 43
Бецькой (Бецкой) Іван, російський чиновник просвітитель 72, 76, 77
Бикович Дем'ян, повірений графа Розумовського 89

Білий Ярема 41
Блажкова, господиня 56
Бобошко Василь 48
Большикова Ганна, вдова, м. Харків 29
Бондаренкова Марія, дітозгубниця 92
Боплан Гійом Левассер, французький офіцер, письменник 12, 99
Боровиковський Олександр, український етнограф 14, 62, 101
Бріссо де Варвіль Жак-П'єр (Brissot de Warville Jacques Pierre), французький правник 71
Броварниченко Дмитро 45
Броун Юрій, губернатор 75
Бугаєнко Федір, балаклійський гусарин 37
Бугаєнко Христина, балаклійська шинкарка 37, 38, 40
Буткова Марфа, обивателька 53

Ваан Річард (Vaan Richard), історик 62, 105
Ван-Путерен М. Д., російський педіатр, дослідник дитячої безпритульності 8
Варениченко Прокофій, харківський мешканець 33, 34
Василь, солдат 59
Васса, вдова 59
Верещаченко Остап, молодик 54
Вернадський Володимир 96, 97
Верхратський Сергій, історик медицини 88, 101
Вишневський Анатолій, демограф 93, 101
Вовк Федір, український етнограф 12, 101
Вовківна Ірина, дітозгубниця 67
Вокальська Ганна, вдова 29
Вокальський Григорій, священник 29
Воловниченко Іван, підданий 50
Воловниченко Мотрона 50, 68
Ворошенко Трохим, селянин 29
В'юнник Гликерія 47
В'юнник Іван 47

Гавриленкова Параска, дітозгубниця 59
Гаврилюк Наталія, етнолог 32, 101
Галиченко Василь 41
Галятовський Йоаникій, український бароковий письменник 17, 99
Ганна, служниця 29

Гапчиха, повитуха 68
Гарбузов Йосиф, корнет 15
Гарді Томас, англійський письменник 6
Гаштівна Ірина, дітозгубниця 91, 92
Гернет Михайло (Міхаїл), російський історик 7, 8, 66, 71, 95, 101
Гізель Інокентій, український бароковий письменник 9, 28, 31, 100
Гнатюк Володимир, український етнограф 5, 100
Гладка Ганна 80
Глучиха Варка, жителька слободи Аджамки 32, 38
Гнатушківна Ксенія, дітозгубниця 40
Головня Іван, мешканець слободи Аджамки 32
Горб Петро, посполитий 41, 42
Горбаненко Устина, кірасирська дружина 40, 92
Горленко Григорій, поміщик 35, 59
Гончарівна Мотрона, дітозгубниця 67
Горленко Григорій, поміщик 35
Григор'єв Микита, ієрей села Калинівки 50
Гриценкова Мотрона, «малоумная» наймичка 56, 57, 85
Грушевська Катерина, історик, етнограф 29, 101
Гюстав III, шведський король 71

Ґалаґан Григорій, поміщик 90
Ґете Йоганн Вольфґанґ, німецький поет 5
Ґирла Лілія, молдовський юрист 39
Ґретхен, героїня поеми «Фауст» Ґете 5

Дарвін Чарлз, британський біолог 6, 7
Детярева Килина, харківська жителька 33, 34
Демідов В., церковний історик 51, 52, 102
Демченко Килина 31
Демченко Степан, підданий 31
Деркач Іван, посполитий 42
Довбишева Явдоха, дітозгубниця 61
Довга Леся, український науковець 9
Довгоплатівна Марія, жителька м. Воронкова 28
Довнар Запольський Митрофан, білоруський історик, етнограф 15, 102
Дорошенко Василь, поміщик 59
Дураков Кіндрат, лівенський отаман 35
Дячиха Параска, вдова 39

Енгельштейн Лора, історик 82, 104
Еткінд Олександр, соціолог 82, 104

Євгенія, дівка 91
Еггле Утц (Jeggle Utz), німецький етнолог 16, 105
Єлизавета Петрівна, російська імператриця 66, 87, 99
Єлло, служниця 75, 80
Єфименко Антон, селянин 81

Живов Віктор, культуролог 82, 83, 102
Жолядз-Стрельчик Дорота (Żołądź-Strzelczyk Dorota), польський історик 65, 105
Жоравка Денис, військовий товариш 38
Жуківна Ганна, дітозгубниця 86

Заблудовський Павло, історик медицини 88, 101
Завадовський Петро, член Державної ради Російської імперії 89
Зайцева Васса, повитуха 32, 33, 51
Зайчиха Зиновія, вдова м. Воронков 28
Зимовецький Димитрій, священик харківської Рождественської церкви 33
Зиморович Павло, лікар 87
Зіновіїв (Зіновіїв) Климентій, український мандрований поет 17, 18, 28, 100
Змигородський Міхал (Michael von Zmygrodski), польський та український етнограф 11, 104
Зутіс Ян, історик 74, 76, 102

Іван, київський купець 29
Іван, священик харківської Троїцької церкви 29
Іващенко Ганна 53
Іващенко Пелагія, дітозгубниця 53, 69
Ільченкова Феодосія, ічнянська мешканка 90
Іоанн, автор «Євангелія» 9

Йосифов Фрол, циган 40

Калиновський Григорій, етнограф 21, 22, 100
Калієнко Севастьян, сотенний осавул 89

- Калієнко Олександра 89
Каменецький Павло, лікар 87
Каппелер Андреас, історик 88, 102
Катерина II, російська імператриця 24, 51, 69, 76, 82, 92
Квітка Климентій, український етнограф 5, 100
Квітка Григорій, священник роменської Покровської церкви 34
Кістяковський Олександр, правник 66, 97, 99
Кісь Оксана, історик, етнограф 15, 102
Кіфаненко Демид 40
Клодти, прибалтійські поміщики 76
Клочков Павло, лиманський отаман 46
Коваленко Григорій, український письменник 14, 102
Ковалівна Малашка, шинкарка 50
Коваль Григорій, мешканець слободи Мерефи 49
Коваль Петро, дептянський мешканець 30
Ковган Васса, дітозгубниця 42, 85
Ковган Яків, селянин 48
Когут Зенон, історик 19, 70, 102, 105
Козак Охрім, харківський мешканець 36
Козлов Федір, почепський козак 44, 54
Колесниченко Василь, одринський мешканець 86
Колостойлова Марія 90
Комликова Уляна, козацька донька 81
Кон Ігор, соціолог, філософ 102
Кондоїді Павло, президент Медичної колегії 88
Конева Софія 52
Коновал Андрій, наймит 60
Коновченко Іван, герой думи 29
Кордуелл Джордж, демограф 93
Коржицький Матвій, роменський мешканець 47
Кортиков Іван, губернський регістратор 30
Корфф Готфрід (Korff Gottfried), німецький етнолог 16, 105
Костецький Яків, міщанин 31
Костоглодівна Тетяна, дітозгубниця 69
Котляр Максим 46
Котляр Федір, козак 46
Котляревський Іван, український поет 42, 102
Кочержиха Ганна 49
Кочержиха Феодосія, покритка 49
Кочубей Віктор, міністр внутрішніх справ Російської імперії 89

Кошиха Марина, вдова 29
Крадченко Семен, служник 81
Кривенко Кирило, козак 42
Кривоносова Варвара, обивателька 53
Кривсуненко Іван, козак 59
Кутовенкова Мотрона, дітозгубниця 86

Лавриченко Гапка, жителька села Кореницького 29
Лазаревський Олександр, історик 40, 45, 102
Ладинський Микифор, жоравинський паламар 30, 31
Лебедєв Амфіян, церковний історик 49, 73
Леванідов Андрій, харківський губернатор 29
Левицький Орест, український історик 36, 64, 102
Леонтович, лікар 84
Летурно Шарль, французький етнограф і соціолог 7, 103
Линник Тимофій 40, 92
Лисенко Уляна 84
Литвиненко Явдоха 81
Логвин Н., етнолог 103
Ломброзо Чезаре, італійський соціолог і криміналіст 8, 103
Ломиковський Василь, підкоморій 41
Люлиха Гликерія, повитуха 31, 32
Люлиха Єлизавета 31
Ляхівна Фросина, наймичка 36

Мазуренко Петро, мешканець слободи Аджамки 38
Майдебурець (Яценко) Федір 90
Майков Петро (Пьотр), російський історик 72, 77, 103
Макдонах'ю Джозефіна (McDonagh Josephine), британський
культуролог 6, 105
Максимович-Амбодик Нестор, лікар 88
Малігонов, корнет 29
Малігонов Семен, балаклійський обиватель 92
Малобубнівська Устина, покритка 50
Маньковський Семен, військовий товариш 38
Марина, сирота 35, 59
Марія Терезія, австрійська імператриця 71
Марченко Ганна, дітозгубниця 67
Маслійчук Володимир 16, 19, 79, 103
Масляки 33

- Маслякова (Масляківна, Масляк) Ксенія, дітозгубниця 32, 33, 51, 69
Маслякова Мотрона, мати дітозгубниці 32, 55
Масон Іван, панасівський прикажчик 43
Масуренко Віра, жителька села Мохнач 13
Матвій, онук пономаря Микифора Ладинського 30
Матюрківна Зиновія 41, 51, 59
Мигунівна Васса, козачка 48
Миколай, священник слободи Аджамки 32
Мировська Горпина, неповнолітня з села Мохнач 12
Мировський Григорій, мохнацький обиватель 12
Митрофанов Сила, лікар 87
Митрофанова Палажка 87
Михайлович Агафія 45
Михайлович Пилип 45
Міллер Дмитро, історик 49, 101
Мірківна Анастасія (мати) 47
Мірківна Анастасія (донька) 47, 85
Міронов Борис, російський соціальний історик 7, 103
Мірошникова Ксенія, піддана 47
Мірошникова Ганна, служниця 58
Міхненко Іван, гаврилівський мешканець 41
Млодзинський Іоан, священник харківської Рождественської церкви 49
Мотрона, піддана 50
- Надточій Федір, селянин 43**
Наливайченко, канцелярист 85
Настеченко Василь, мешканець містечка Новомлинок 40, 45
Настеченко Параска 45
Немировський Федір, священник харківської Рождественської церкви 33
Нищетівна Ганна, піддана 43, 44
Ніс Степан, український етнограф 26, 103
- О'Коннорт Енн (O'Connort Anne), шотландський культуролог 9, 10, 105**
Оксюченко Федір, прилуцький мешканець 41
Олексій Михайлович, московський цар 65, 99
Олена, дептівська попадя 30
Оленіченко Ксенія, дітозгубниця 85
Ольховська Уляна, дітозгубниця 53

Ольховський Іван, дворянин 53

Оришка, попада 30

Оробченко Горпина 67

Павло І, російський імператор 24

Павлов Василій, священник села Гаврилівки 50

Павловський Олексій, священник сл. Лиман 33, 51

Паламаренкова Параскева, баришпільська мешканка 81

Парамонов Андрій, дослідник 37, 103

Парталиха Параска, чарівниця 91

Пархоменко Володимир, історик 19, 103

Перечай Тетяна, дітозгубниця 68

Петіна Анастасія, солдатка 31

Петренко Гаврило, великобубнівський мешканець 42

Петренко Мотрона, дітозгубниця 67

Петренкова Василина, обивателька 53

Петро, лохвицький козак 40, 84

Петро, священник Хрестовоздвиженської церкви слободи Лиман 51

Петро І, російський імператор 22, 49, 50, 51, 72, 73

Петров Єгор, російський історик медицини 72, 84, 98

Петяківна Тетяна 42

Пилипенко Наталя, історик 28, 103

Пінчукова Явдоха, піддана 86

Платон, давньогрецький філософ 8

Плохинський Михайло, історик 40, 103

Плющ Василь, історик 88, 104

Поденець Данило 68

Поживай Іван, вихрещений турчин 68

Покозій Іван, харківський мешканець 36

Покозій Самійло, харківський мешканець 36

Політковський Федір, лікар 88

Полуботки, поміщики 41

Пономаренко Роман, баришпільський житель 59

Пономаренко Параска, дітозгубниця 59

Поповиченко Фросина 41

Портнов Андрій, історик 22

Почепець Явдоха, вдова 68

Прийменківна 42

Прийменко Федір, великобубнівський мешканець 42

Путро Олексій, історик 19, 104

- Раєв Марк (Raeff Marc), історик 70, 105
Рак Іван, мешканець села Довгого 85
Раковський Хома, попівський син 69
Ремісніченко Параска, жителька містечка Серединої Буди 31
Ренсел Девід (Ransel David), американський русист 7
Рибаков Іван, історик 79, 104
Римський-Корсаков, поміщик 38
Рігельман Олександр, історик 22, 100
Розумовна Доминікія, жителька містечка Воронкова 28
Розумовський Кирило, гетьман 43, 84, 88, 89
Романова Оксана, історик 15, 104
Рубан Варвара 85
Рум'янцев Петро, президент Другої Малоросійської колегії, губернатор
Малоросії 24, 87, 91
Руссо Жан Жак, французький філософ 77
Рябінін Іван, поміщик 35
- Савенко Євгенія 54, 92
Савенкова Параскева, піддана 44, 47, 54, 92
Самойлович Данило, лікар 88
Сверіцький Георгій, священник села Ярмолинець 36
Свидина Микола, паламар 43, 44
Світлицький, лікар 86
Святенко Данило, роменський юнак 34
Северина Устина, обивателька 47
Сердюк Григорій, лиманський житель, 46, 55
Сердюк Леонтій 46
Сердюкова (Сердюк) Катерина 42, 46, 51, 55, 61, 68, 69
Сердюкова Фросина 55
Сердюченко Явдоха, дітозгубниця 41, 48, 85
Синявіна Євдокія, солдатка 25, 37
Скибеникова Пріська, жителька слободи Аджамки 32
Сіверс Яків, губернатор 76
Склокін Володимир, історик 19, 104
Склярівна Д(один)а 67
Слизька Марфа, повитуха 33
Слизький Іван, обухівський мешканець 33
Смірнов Александр, російський юрист 11, 104
Снісар Василь, майстер 67
Сокирко Олексій, історик 67

Солодовніченко Семен, обухівський мешканець 41
Солон, давньогрецький мислитель 8
Сомов Олександр, сержант 53
Старусенко Степан, мохнацький мешканець 13
Степан, кірасир 38
Степанова Явдоха 81
Степанков Валерій, історик 15
Стефанова Наталія, вдова 38
Строженко Михайло, балаклійський мешканець 37, 40
Сулима Микола, український літературознавець 6, 58, 85, 86, 87, 104
Сушков Іван 15
Сушкова Феодосія, обивателька 15

Тарасенко Яків, козак 51
Телегузова Уляна, піддана 89
Теплячка Зиновія, вдова 38
Тереховський Максим, лікар 88
Терешківна Ганна 41, 50
Терещенко Єфросинія, роменська дівця 34
Терещенко Терентій, підданий 41
Тесленко, жоравинський козак 31
Тесленкова Ганна, «сусідка» зі слободи Козачої 35
Тесленчиха Євдокія, вдова 41
Тетяна, донька вдови Марини Кощихи 29
Тимофій, син вдови Швайчихи 28
Тимошевський Денис, військовий товариш 54
Титов Григорій, комірник 35
Тихонович, священник 58
Тихорський Єпифаній, білгородський єпископ 73
Ткаченко Аврам, козак 59
Ткаченко Марія 86
Товкачева Марія 61
Тривулинський, лікар 90
Тріна, дівчинка-служниця 76
Трубецької Іван, російський воєначальник 76
Туманський Андрій, басанський протопоп 28

Фауст Гайнріх, літературний герой 5
Федір, підданий Полуботків 41
Федорова Наталія, вдова 38, 59, 86, 91

Федорович, священик 31

Фросина, жителька села Лави 47

Фуко Мішель, французький філософ 81, 82, 83

Халабаєнко Герасим, почепський мешканець 47

Халинський Афанасій, священик 50, 51

Харя Варвара, мохнацька жителька 13

Харя Ярема, мохнацький житель 13

Хеллі Річард, американський русист 7

Хоменко Тетяна 49

Чарторизький Прокіп, козак 37

Чернишев Микола, український етнограф 11, 104

Чеховичева Пелагія, вдова 86, 87, 90

Чорноглазов Григорій, сотник 67

Чорноклименко, візник 86

Чубинський Павло, український етнограф 14, 16, 100, 101, 104

Шабловська Параскева, дружина губернського реєстратора 30

Шалімов, грузинський князь, поміщик 36

Шалімова Анна, княгиня 36

Шамрівна Марія, дітозгубниця 46

Шарко Є. О., етнограф 9, 104

Шарфе Мартін (Scharfe Martin), німецький етнолог 16, 105

Шатенкова Пелагія, каліка 56, 57, 60

Шатой Омелян 56

Шафонський Опанас, економіст, історик, етнограф, лікар 11, 12, 88,
100

Швайчиха Зиновія, удова 28

Швець Марія, дітозгубниця 54

Швець Тетяна 54

Шевченко Гнат, ярмолинський житель 36

Шевченко Тарас, український поет 6

Шевченкова Васса, наймичка 36

Шевченкова Марія 87

Шевчиха Марія, повитуха 32

Шемшуненко Кіндрат, селянин 38

Шерер Жан Бенуа, французький письменник 12, 45, 100

Шерешенко Іван, козак 28

Шипчиха Васса, обухівська жителька 33, 41

Шкурка Стефан 54
Шкурка Фекла, дітозгубниця 50, 54
Шматченко Микола, лиманський мешканець 42
Шпорлюк Роман, історик 22
Шрамченко Михайло, поміщик 46
Шумиленко Іван, мешканець слободи Козачої біля Лівен 35
Шумиленкова теця 35
Штанська Феодосія 67
Штанський Іван, підпрапорний 67
Шумлянський Олександр, лікар 88

Щепін Костянтин, лікар 88
Щербаківна Явдоха, дітозгубниця 59
Щербаченківна Христина, дітозгубниця 58, 92
Щербаченко Сава, козак 84
Щербина Василь, мереф'янський священик 49

Яковенко Григорій, військовий товариш 50
Яковенко Наталя, історик 70, 105
Яковенко Панас, возний 54
Якубиха Тетяна, робітниця 53
Якубович Андрій, бунчуковий товариш 30
Яковська Анастасія, циганка 24, 40, 84
Яковські, цигани 40
Ярмоленко, козак 58
Ярмошенко Семен, дептівський отаман 30
Яценко Федір (див. Майдебурець)

Географічний покажчик

- Австрійська імперія** 71
Аджамка (слобода поблизу
Елисаветграда) 32, 38
Андріївка (слобода, Ізюмська
провінція, Слобідсько-
українська губернія) 18
- Балаклія** (слобода Ізюмської
округи, Харківського
намісництва) 37, 40
Береза (село Глухівського
повіту) 50
Березанська сотня
(Переяславський полк) 28
Білоусівка (село Глинського
повіту, Чернігівського
намісництва) 69
Бобрик (село Роменського
повіту, Чернігівського
намісництва) 81
Богодухівська округа 30, 37, 43,
53, 85
Борзна 86, 90
Боровичі (див. також Старі
Боровичі, село Чернігівського
полку) 41
- Валки** 61
Валківська округа 61, 86
Валуйський повіт 35
Великі Бубни (село біля
Ромен) 42, 48
Великоросія 11
Волинь 22, 64
Вологодська губернія 73
- Воронеж** (містечко Кролевецького
повіту, Новгород-Сіверського
намісництва) 46
Воронезьке намісництво 23
Воронков (містечко
Переяславсько-Бориспільської
епархії) 28
- Гаврилівка** (село, біля
Ромен) 41, 50
Гадяч 81, 91
Галичина 23
Гетьманщина 5, 20, 21, 22, 24,
28, 35, 40, 42, 65, 66, 67, 70,
83, 88
Глинський повіт 43, 58, 84
Глухів 66
Глухівський повіт 37, 50
Гнидинці (село Глинського
повіту, Чернігівського
намісництва) 84
Греція (Давня Греція) 8
Гружчанське (село поблизу
Валок) 61
Гусяне (село Лубенського
полку) 67
- Дептівка** (село
Красноколядинської сотні,
Прилуцького полку) 30
Довге (село біля Ромен) 85
Довчки (хутір біля Зінькова) 56
Дон 20
- Естляндія** 74

Європа (Західна Європа) 5, 7, 8,
9, 62, 63, 66, 71, 77, 93, 94, 95
Елисаветград 32, 38

Жоравки (Жоравка) (містечко,
Прилуцький повіт, Чернігів-
ське намісництво) 30, 54

Запорізька Січ 20, 38
Зіньків 41, 56

Іваниченкове озеро 47
Іванівське (Іванівка) (село,
володіння Шидловських в
Ізюмській окрузі) 56
Ізюм 50, 57, 58
Ізюмська округа 37, 92
Ізюмська провінція 18, 23, 32,
42, 46, 55, 56, 61, 69
Ізюмський полк 23

Калинівка (село Роменської
сотні) 50
Кам'янецьке (село Богодухівської
округи, Харківського
намісництва) 37

Касьянівка (село Роменського
повіту) 86

Катерининська провінція 24
Катеринославське
намісництво 24

Київ 24, 33, 41, 79, 88, 96

Київська губернія 81

Київська митрополія 49

Київське намісництво 24, 58, 59,
90

Кишайгород (містечко
Полтавського полку) 41, 85

Кліщинці (село Лубенського
полку) 67

Козача (слобода біля Лівен,
Острогозької провінції) 35

Козелецький повіт 81

Коломак (містечко Валківської
округи) 61

Колонтаїв 61

Комишня (містечко

Миргородського повіту,

Київського намісництва) 58

Конятин (село Сосницької
сотні) 48

Кореницьке (село

Красноколядинської сотні,

Прилуцького полку) 30

Красноколядинська сотня
(Прилуцький полк) 30

Краснокутська округа 47

Кременчук 24

Крим 20

Кримське ханство 20

Кролевецький повіт 46

Кропивинці (село біля
Ромен) 50, 54

Курське намісництво 23

Лави (село біля Сосниці) 41, 47,
85

Латвія 75, 80

Лиман (слобода Ізюмської
провінції, Слобідсько-
Української губернії)
32, 42, 46, 51, 55, 61, 69

Липове, село біля Ромен 54

Лівни (містечко Острогозької
провінції, Слобідсько-
Української губернії) 35

Ліфляндія 74

Лохвиця 39, 40, 84, 86

Лубенський полк 39, 67, 68

Лукомська сотня
(Переяславського полку) 68
Лук'янівка (Березанська сотня
Переяславського полку) 28
Лучки (село Лубенського
полку) 39
Любеч 80
Любецька сотня 80

Малинівка (слобода Ізюмської
провінції, Слобідсько-
Української губернії) 56
Малоросійська губернія 24
Малоросія (Лівобережна
Україна, Мала Росія,
Гетьманщина) 19, 21, 22, 24,
40, 45, 66
Мартова (сотенне містечко
Харківського полку) 67
Мглинський повіт 44, 47
Медвежківська гребля (гребля
у Ромнах) 36
Мерефа (слобода біля
Харкова) 49
Миргородський повіт 58
Миргородський полк 24
Міропілля (слобода, Харківське
намісництво) 29
Міхнівка (село Погарського
повіту Новгород-Сіверського
намісництва) 46
Молочки (село під Любечем) 80
Монастирище (село біля
Прилук) 41
Москва 21, 71, 75, 77, 78
Московська держава (див. також
Росія) 7, 65, 70
Мохнач, село (Харківське
намісництво) 12

Мурафа (слобода Краснокутської
округи, Харківського
намісництва) 47

Нерчинськ 73
Нижній Новгород 78
Ніжин 84
Ніжинський полк 40, 45
Німеччина 66
Новоросія 77
Новоросійська губернія 77
Нова Басань (село Козелецького
повіту, Київської губернії)
81
Нова Сербія 20, 77
Новгород-Сіверське
намісництво 15, 24, 37, 38,
44, 46, 47, 59, 86
Новгород-Сіверський 38
Новгородська губернія 73
Нові Млини 86
Новомістський повіт (Новгород-
Сіверське намісництво) 15
Новомлинок (містечко
Ніжинського полку) 40, 45
Новоросійська губернія 24
Носівка 84

Обухів (містечко біля Києва) 33,
41
Одринка (село Валківської
округи, Харківського
намісництва) 86
Оренбург 68
Острогозька провінція 20, 22, 23,
27, 35
Острогозький повіт 20
Острогозький полк 23
Охтирський полк 23

- Панасівка** (село Глинського повіту, Чернігівського намісництва) 43
- Пасіки** (хутір біля Прилук) 35, 59
- Переяслав** 88
- Переяславський полк** 28
- Переяславсько-Бориспільська єпархія** 28, 81, 97
- Петербург** (Санкт-Петербург) 21, 71, 75, 78, 91
- Писарівка** (село Богодухівської округи Харківського намісництва) 42, 85
- Погар** 46
- Погарський повіт** 46
- Поділля** 22
- Подніпров'я** 12
- Полтава** 24, 64
- Полтавський полк** 24, 41, 48, 85
- Полтавщина** 14
- Польща** 40, 41, 65
- Почеп** (місто Мглинського повіту, Новгород-Сіверського намісництва) 44, 47, 54
- Правобережжя** (Правобережна Україна) 20, 22, 24
- Прибалтика** 74, 75
- Прилуки** 30, 41, 54, 58, 59
- Прилуцький повіт** 35, 59
- Прилуцький полк** 30
- Рашківська сотня** (Чернігівський полк) 29
- Рига** 78
- Річ'Посполита** 20, 22, 24, 33, 41
- Роменська протопопія** 48
- Роменський повіт** 81, 86
- Ромни** (Ромен) 34, 36, 40, 41, 42, 47, 50, 54, 59, 85
- Російська імперія** 19, 22, 24, 51, 57, 65, 70, 71, 74, 75, 81, 87, 88, 95
- Росія** 7, 70, 71, 74
- Русанівка** (село Глинського повіту, Чернігівського намісництва) 58
- Середина Буда** (містечко, Новгород-Сіверське намісництво) 31
- Сибір** 73, 74
- Сіверський Дінець** (річка) 57
- Слобідсько-Українська губернія** 18, 23, 27, 32, 35, 42, 46, 50, 51, 55, 56, 58, 61, 68, 69
- Слобожанщина** 5, 20, 21, 23, 24, 42, 83, 88
- Солотаха**, село Валуйського повіту 35
- Сосниця** 41, 47, 48, 85
- Старі Боровичі** 51, 59
- Степова Україна** 20
- Суми** 85
- Сумська область** 96
- Сумський полк** 23
- Східна Європа** 95
- Талалаївка** 86
- Тимоновичі** (село Новгород-Сіверське намісництво) 15
- Трубіж** (річка) 67
- Франція** 71
- Харків** 23, 29, 33, 36, 49, 88
- Харківська область** 79, 96
- Харківське намісництво** 22, 23, 30, 37, 43, 47, 53, 61, 79, 85, 86, 92, 100

Харківський полк 23, 67

Херсон 73, 91, 93

Хотіївка (село Новгород-
Сіверського намісництва) 38,
59

Хотмизька округа (Харківське
намісництво) 23

Чернеча слобода (біля Ромен) 81

Чернігів 12, 51, 59, 88, 90

Чернігівська губернія 9

Чернігівська область 96

Чернігівське намісництво 12, 24,
40, 53, 54, 58, 59, 69, 81

Чернігівський полк 29, 41

Чугуїв 12, 56, 57

Чугуївська округа (Харківське
намісництво) 23

Ціпки (село біля Гадяча) 91

Швеція 74

Яблунів (містечко Лубенського
полку) 68

Ярмолинці (село біля Ромен) 36, 37

Ярошівка (село Прилуцького
повіту) 35, 59

Детоубийство на Левобережной и Слободской Украине во второй половине XVIII в.

Внебрачное рождение и нарочное убийство младенца — распространенная девиация в Новое время. Проблема контроля над внебрачным поведением была одной из наиболее значимых проблем общества. Из-за отсутствия надлежащих средств контрацепции следствием не одобренных обществом половых отношений становились незаконнорожденные дети. Чтобы уберечься от общественного клеймения и позора, женщины, «жертвы блуда», скрывали беременность, совершали аборт и шли на преступление, убивая тайнорожденного младенца. Вопрос о детоубийстве давно вошел в перечень вопросов культурной истории, более широких представлений об отношениях между индивидами в прошлом.

Вопрос в нашем случае обостряется тем, что Левобережная и Слободская Украина во второй половине XVIII века были серьезно реформированы российским имперским правительством. Были уничтожены казацкие автономии, унифицировано систему управления и суда, империя проводила ряд реформ для уничтожения региональных особенностей Слободской Украины и «Малороссии». Это в свою очередь вызывало расширение девиаций, ускоряло межкультурный обмен и увеличило мобильность отдельных социальных групп.

Суровые наказания за «блуд», попытки избежать стыда были причинами детоубийства. Высокая детская смертность, демографическое поведение, своеобразное отношение к ребенку — все это позволяет посмотреть немного иначе на значение детства и ценности общества того времени. Однако общество во многих случаях относилось снисходительно к незаконнорожденным детям, их сразу крестили и под осуждение, прежде всего, попадала мать, а не ребенок.

Считаем, что социальные корни детоубийства существенно зависели от материального состояния, психологии, отсутствия жилища. Часто детоубийцы — служанки, наймички, «соседи», солдатки, вдовы. Однако главной причиной детоубийства была потребность избежать

позора. Поведение мужчин было полностью патриархальным. Обвиненные в грехе мужчины не признавали «блуд», избегая наказаний. Основным контролирующим органом была местная «громада», которая находила и наказывала детоубийцу, однако суд и наказания в основном проводили церковные и государственные органы власти. Существуют примеры скрывания детоубийства семьей, женская солидарность, помощь матери. Кроме того, существуют примеры изнасилования и наступающей беременности с потребностью аборта. Но в своей основе можно говорить о малой ценности жизни незаконнорожденного ребенка, о жестоком обращении с ним матери. В этом случае украинские примеры могут дополнить мысли французских историков Филлипа Арьеса и Элизабет Бадинте о конструкции материнства и любви к маленькому ребенку только с конца XVIII века.

Законы, господствующие в середине XVIII века, очень суровые к проблемам детоубийства. Виновных ждала казнь. Однако документация местных украинских судебных органов приводит в основном примеры недоказанности преступления детоубийц и мягкие наказания только «за блуд». Очень важно отметить — изменения в имперском законодательстве и распространение принципов гуманизации. Дела о детоубийстве передают из церковного к светскому введению. В 50-х годов XVIII века отменяют смертную казнь женщинам с заменой на вечную ссылку. Правление Екатерины Второй: создание воспитательных домов, совестных судов, Приказов общественного призрения, что значительным образом содействовали уменьшению потребности детоубийства. Особенно ярко имперская политика «гуманизации пространства» и изменения мер наказания касалась прибалтийских провинций. Изменения наказания характерны и для украинских земель Российской империи. Докторская экспертиза, изменения в судебной системе постепенно вносили в общественную жизнь Левобережной и Слободской Украины новые принципы отношения к женщине и ребенку.

Традиционное отношение к ребенку, невнимание к миру младенца постепенно изменялось под влиянием Просветительства. Часто важную роль в этом процессе играли имперские органы власти своими законодательными инициативами. Это был путь преодоления патриархальности, эмансипации женщины и нового значения ребенка для семьи и вне ее.

Infanticide in the Left-bank and Slobidska Ukraine in the second half of the 18th century

Extramarital birth and deliberate putting to death of the newborn is a widespread deviation at the New time. The problem of control over the extramarital behaviour was one of the most significant problems of the society. Due to the absence of the proper contraceptive devices illegitimate children became the consequence of the sexual relations which were not approved by the society. To protect themselves from the public condemnation and shame women, “the victims of lechery”, hid their pregnancy, performed abortions and committed a crime killing their secretly born children. The problem of infanticide has long become one of the issues of the cultural history, broader conceptions of the relations between the individuals in the past.

In our case the question is intensified by the fact that Left-bank and Slobidska Ukraine in the second half of the 18th century were seriously reformed by the Russian imperial government. Cossack autonomies were destroyed, the system of administration and court was unified, the empire conducted a number of reforms to destroy regional features of Slobidska Ukraine and “Malorossiia”. In its turn it resulted in extension of deviations, accelerated cultural exchange and increased the mobility of certain social groups.

Severe punishments for “lechery”, attempts to avoid shame were the reasons of infanticide. High child’s death rate, demographic conduct, peculiar attitude toward a child — all of it allows to look a little differently at the values of childhood and society of that time. Nevertheless the society in many cases treated the illegitimate children indulgently, they at once were baptized and it was the mother who was condemned, not the child.

We consider that the social roots of infanticide greatly depended on the financial state, psychology, absence of dwelling. Often the women who committed infanticide were maids, hired workers, “neighbours”, soldiers’ wives, widows. However, the main reason of infanticide was the

necessity to avoid disgrace. Men's behaviour was completely patriarchal. Those who were accused of the sin didn't admit lechery and mostly escaped avoiding punishment. The main body of control was the local "gromada", which found and punished the person who committed the infanticide, but the trial and the punishment were mainly performed by the church and state bodies of power. There exist the examples when the infanticide was hidden by the family, women displayed solidarity, helped the mother. Besides, there are examples of raping and pregnancy which needed abortion. But basically we can speak about little value of illegitimate child's life, mother's cruel treatment of him. In this case Ukrainian examples can complement the ideas of French historians Philip Aries and Elisabeth Badinter about the construction of maternity and love for a little child only from the end of the 18th century.

Laws dominating in the middle of the 18th century were very strict concerning the problems of infanticide. The guilty were executed. However, documents of local Ukrainian judicial bodies mainly give examples of failure to prove committing the crimes of infanticide and only mild punishment for "lechery". It is very important to point to the following- changes in the imperial legislation and spreading of the principles of humanization. Cases of infanticide were transferred from the church to the society conduct. In the 50-s death penalty to the women was abolished and changed for life exile. The rule of Catherine II — creating of educational houses, conscience courts, houses of public charity were to assist decreasing the necessity of infanticide. The imperial policy of "humanization of area" and changing measures of punishment concerned especially vividly the Baltic provinces. Changing of punishment is also typical for Ukrainian territories of the Russia Empire which became more indulgent as to the illegitimate birth of the child. Doctoral examination, changes in the judicial system gradually brought in new principles of attitude toward a woman and a child in public life of Left-bank and Slobidska Ukraine.

The traditional attitude toward a child, inattention to the world of babies gradually changed under the influence of Enlightenment, imperial bodies of power often played a significant part in this process with their legislative initiatives. It was the way of overcoming patriarchal relations, women's emancipation and a new importance of a child for a family and outside it.

Наукове видання

МАСЛІЙЧУК Володимир Леонтійович

**Дітозгубництво
на Лівобережній та Слобідській Україні
у другій половині XVIII ст.**

**Редактор С. М. Гук,
відповідальний за випуск А. Ф. Парамонов,
коректор І. Л. Д'яченко,
комп'ютерна верстка Ю. І. Цитковська.**

Свідоцтво №0459243Ю00266703 від 10.07.2002

Підписано до друку 5.11.2008.

Формат 60×90/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура SchoolBook.

Умов. друк. арк. 8,0. Облік.-вид. арк. 6,00

Наклад 500 прим.

**Харківський приватний музей міської садиби,
вул. Весніна 12, кімната 213, м. Харків, 61023, Україна**

**ХАРКІВСЬКИЙ ПРИВАТНИЙ МУЗЕЙ МІСЬКОЇ САДИБИ —
провідне видавництво, що популяризує минуле
Харкова, Харківщини, Слобожанщини**

Нещодавно побачили світ наступні видання:

Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII ст. / Упорядник Світлана Потапенко. — Харків, 2008. — 496 с.

История Чугуевского полка / Составители Артем Левченко и Андрей Парамонов. — Харьков, 2008. — 288 с. с илл.

Сады и парки Харьковской губернии. — Харьков, 2008. — 304 с.с илл.

Найближчим часом побачать світ наступні видання:

Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів Харківської державної наукової бібліотеки ім. Володимира Короленка. — 2008 р. — 318 с. (з ілюстраціями (136 с.)).

Экономические примечания на Старобельский уезд 1804 г. — 170 с.

Ревизские сказки населения слободы Белка Ахтырского уезда первой четверти XIX ст.

«Куп'янськ історичний та сучасний»: набір листівок (24). — 2008 р.

«Купянск. 1780 г.» Выпуск 1. Серия: «Карты и планы Харьковской губернии».

Кукса Микола. Куп'янщина в потоці історії.

Планується видати 2009 р.

Маслійчук Володимир. Козацька старшина слобідських полків, друга половина XVII — перша третина XVIII ст. — Видання друге, перероблене і доповнене.

**Харківський приватний музей міської садиби,
вул. Весніна 12, кімната 213, м. Харків, 61023, Україна
+380 57 756 79 50
paf69@mail.ru**

Видання Харківського приватного музею міської садиби — це звертання до найрізноманітніших сторінок колишнього життя нашого краю, захопливі екскурси в минуле, заклики до збереження цінних пам'яток, спомини про видатних постатей нашої історії.

ЗНАТИ МИНУЛЕ — РОЗУМІТИ СУЧАСНІСТЬ!

В. Маслійчук

**ДІТОЗГУБНИЦТВО
на Лівобережній
та Слобідській Україні
у другій половині
XVIII ст.**